

ШЫН

№ 74
(17875)

2010 чылдың
июнь 24,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Нийтилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

КЫМ-ДАА, ЧҮҮ-ДАА УТТУНДУРБААН...

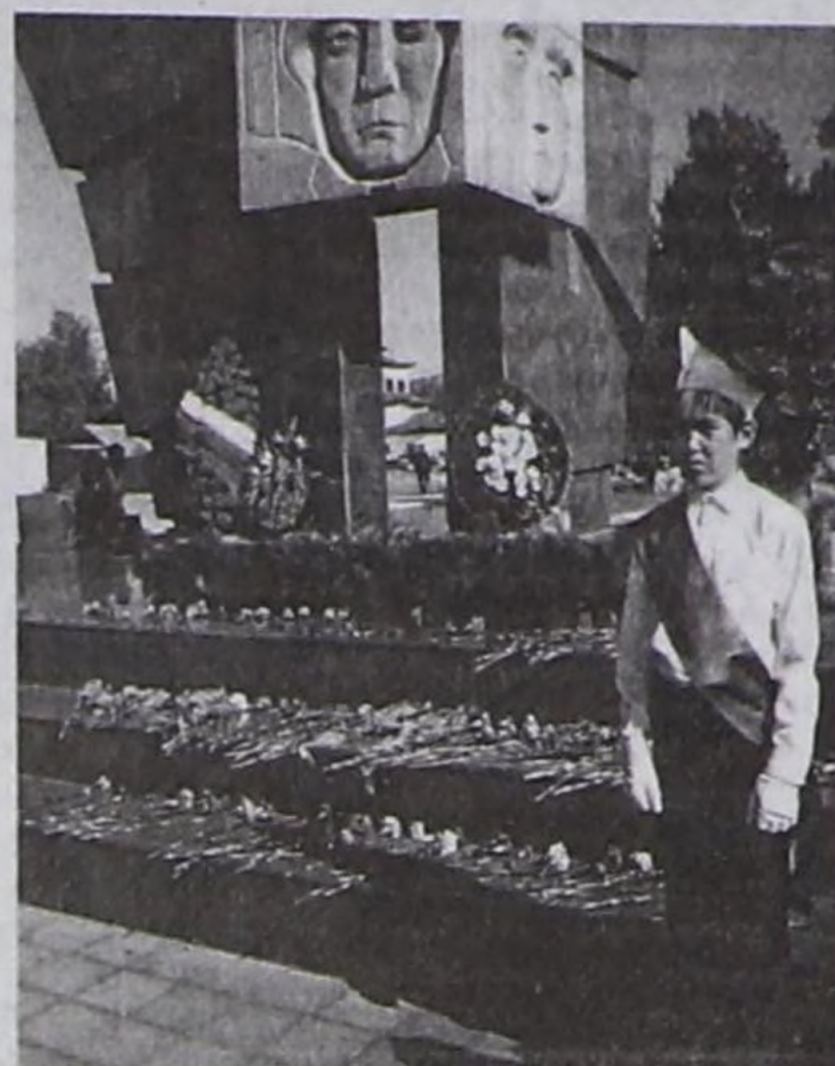
Июнь 22-нің хүнү — бүгү Россияга Сактыышкын болгаш кажыыдал хүнү. Ол хүн эртенгиниң 9 шакта республиканың найысылалының Национал парыгының аксында Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаал-комплектин Дайынчы Алдар шөлүңгө төрөөн чуртунуң хостуг болгаш хамаарышпас чоруу дээш дайын шөлүңгө бажын салганнарга тураскааткан митинг болуп эрткен. Аңаа дайынның хоочуннары, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол баштаан республиканың Чазааның кижигүннери, эрге-хоюулу органнарының төлээлери, школачылар, хамааты чон төөгүгө туруп көрбөөн каржы дайынга мөчөөннерниң чырык адынга сактыышкынны кылыры-биле чыгып келген.

Митинг 1941 чылдың июнь 22-н хүнүнде радио таварыштыр шистиг Германияның Совет Эвиленинче эртенгиниң 4 шакта дайын лаашкыны чокка, оор езу-биле дап келгениниң дугайында чарын дыңнады-биле эгелээн. Ол дыңнадыгны ам безин дыңнаарга киниң хөрээ ажып, эт-кежи лааш кыннып келир. Республи-

чер-чурттуг фронтчуларының чырык адынга тураскааткан тураскаалдарының улуг-биче хевирлерин тургузуп, чаагайжыдылганын кылганы дээр-ле ол дайынга мөчөөн 30 миллион кижилерниң чырык адынга база мөгейгидир деп ол чугаалаан. Бо хүн мында турар Кызылдың №5 гимназия школының 7-ги класының өөреникчилери боттарының школачы чемнериниң өртектерин чыышкаш, бо мемориалдың тудуунга дузаламчы кылдыр дамчыткан. Тываның Каайлы чериниң ажылдакчылары база боттарының шалын-

херечизи болуп турар. Ол ындыг болур-даа ужурулуг. Амгы тайбың чуртталгавыс дээш биске тулчуушкун шөлүңгө тиилеп берген өгбелеривиске мөгейип, оларга төлөптүг болур ужурулуг бис. Бөгүн оларга база катал четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейип тур бис. «Ол коргунчуг дайынга бистиң өгбелеривис канчаар дайылдажып, канчаар амы-тынын берип турганын — бис бөгүн шакла ынчаар чурттаар, ажылдаар ужурулуг бис!» — деп, Шолбан Валерьевич чыылганнарга чагаан. Хоочуннарга четтиргенин илерет-

киржикчилериниң хар-назы улуглардан бичиилерге чедип турары дайын дугайында сактыышкыннарның салгалдан салгалче шилчип турарының дорт

дидим чоруу дээш шеригниң анаа дайынчызы Юлиан Даниярович Даргый-оолга тывыскан. Ол ышкаш дайын тураскаалдарының чаагайжыдылганын боттарының үлүг-хуузу кириген Тываның Каайлы чериниң коллективинге, эдип-чазаар колонияның удуртукчузу Р.Ч.Алмазовка, «Чаңгыс демниг Россия» партияның «Аныяк гвардиязының» баштыңына, Кызылдың №5 школа-гимназияның 7 «э» класына ТР-ниң Чазааның Даргазының мурнундан четтиргенин илереткен Хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Дайын киржикчизи, хоочун В.Л.Маландин чыылганнар-биле дайын дугайында сактыышкыннары-биле үлешкен. Ол радиога фашисттиг Германияның Совет Эвиленинче оор езу-биле халдап келгениниң дугайында дыңнадыгны дыңнаанын ам-даа утпайн чоруур. Коргунчуг дайынның канчаар эгелеп турганын, бодунуң канчаар дайынче чорутканын, дайынчы үелерин хөлзээн сеткилден чугаалап берген. Сактыышкын чугаазының сөөлүнде Владимир Леонидович «Кезээ шагда көк дээр турзун, кезээ шагда хүн чырып турзун, кезээ шагда авам чорзун, кезээ шагда мен турайн» деп билдингир ырының үзүндүзүн чыылганнарга номчул бергеш: «Ол ырыда чоннуң дайын үезинде үзел-бодалы илереттинген» — деп чугаалады.

Аялгасы Я.Френкельдин, сөзү Р.Гамзатовтун «Дуруялар» деп ырызын күүсеткени-биле база өөреникчилерниң ак шарларда шарып кааны саазындан кылган дуруяаларжыгаштарны дээрже ужул салыпканы-биле митинг доозулган. Саазын дуруяаларжыгаштар дайын чылдарында бажын черге салган, мөңгө тамыже шымын берген миллион-миллион кижилер дег, аяк, көк дээрже ужул үнө бергеш, дедир эглип келбес, ынчалза-даа оларның дугайында сактыышкыннар, оларны дээш кажыыдал кажан-даа төнмөс. Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан...

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чурктары.

Барыын-Хемчик
кожуунда

МАЛ ООЛДАШКЫНЫ

Барыын-Хемчик кожуунун Бижиктиг-Хая сумузунда 600 ажыг чурттакчылар, оон иштинде 136 өреге бактап турар. Эрткен кыш соок болгаш шала часкаар улуг хар чаганының уламындан мал-маганга когаралды чедирген.

Бо хүннерде сумда 522 баш мыйыстыг бода малдың иштинден 185 баш инек оолдаан болгаш бызаалары онча-менди. Сумда шээр малдың нийти саны 4329 баш, 2650 баш төрүүр хойдан 1429 баш хураган алдынган. 1729 баш өшкүнүң 600 бажы төрөөн болгаш ынча чаш анайлар камгалаттынган. 113 хавандан 110 хаван оолдары алдынган. 176 баш чылгының 68 баш төрүүр белерден 25 кулуннар алдынган болгаш часкы мал оолдаашкыны ам-даа уламчылап турар. Азырал малдарның халдавырлыг аарыгларына удур мал эмчилери тарыышкынны чорудуп турар болгаш шээр малдарның кыргылдазы эгелээн.

ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ

Бо чылын тараа культураларын нийтизи-биле 140 га черге тарыларын планнаан болгаш оон иштинде арбай үезинин 15 га, кызыл-тасты 70 га, суланы 55 га черде чашкан. Часкы хову ажылдарында хуу тараачын ажыл-агыйлыктардан мурнуку одуругда Мандармаа Саая, Комбужап Кужугет, Окпан-оол Кужугет, Окпан-оол Дагбы, Анна Доржу олар чоруп турар. Суму нийтизи-биле 22 га черде картофельди тарып олурткан. Суур иштинде чурттакчылар 0,5 га черде огородтарында үезин-биле боттары хандырынмышаан, ногаа аймаан тарып алганнар.

КӨДЭЭНИ САЙЗЫРАДЫРЫ- БИЛЕ

Чурттаар оран-сава айтырыгларына хамаарыштыр ап көөрге, суму 2012 чылга чедир РФ-тин, ТР-ниң, кожуунуң база тус черниң фондузун дамчыштыр 20 чуртталга бажыңнарын тударын планнаан болгаш ол талазы-биле ажылдар ам-даа уламчылап турар.

СУМУДА МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР КАЛБАРГАН

Суму чагырыкчызы А.М. Сааяның удуртулгасы-биле суурда албан черлериниң удуртукчуларының киржилгези-биле Башкылар чылын, Уруглар камгалалының хүнүн болгаш Бүгү-делегейниң «Лекобол-2010» аттыг уруглар фестивалын организастап эрттирген болгаш аңаа 9-10 харлыг оолдар аразына футбол маргылдаазына Бижиктиг-Хаяның командазы ийги черни ээлеп, кубок болгаш өртектиг барааннар-биле шаңнатканнар.

Допар-оол ХОМУШКУ.
Бижиктиг Хая суур.

ың шериг комиссары Ю.И. Яков митингини ажиткан. Дайынга Ш.В. Кара-оол байырлыг ап, чүве чугаалаан. Бодунуң азынча ол бо хүнде ынчангы гунчуг дайынның чылдарын айн, оларны өөредиг кылдыр тып чорууру-биле кандыг ажыл уттуңганының дугайында илет-тин. Будун республикада чүс-чүс килер, республиканың аңгы-албан черлери, тус чер чага черлери боттарының чаңгыс

акшазын чыгаш, мемориал тудуунга дузалашкан, эдип-чазаар колонияга Совет Эвилелиниң Маадыры Ч.Н. Хомушкунуң тураскаалына демир херимни кылган. Тере-Хөлдүн чурттакчылары боттарының чаңгыс чер-чурттуу Ч.Ш. Чамзырынның хола хөрек тураскаалын тургускан. Бо чижектер будун республикада чоруттунуп турар акцияның эвээш кезээ-дир деп, Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол демдеглээн. Шак ол акцияның

кен сөстөрүн доозул тура, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, кызыл шеригжи Александр Ми-набаевич Бикбаевке чок апарганының соонда «Эрес-дидим чорук дээш» медальды оон уруунга А.А. Верещагинага тывыскан. Хоочун бодунуң шаңналынга чедир 9 ай чурттап четтикпээн. База бир «Эрес-дидим чорук дээш» медальды Соңгу Кавказка дайынчы чоруктар үезинде көргүскен эрес-

Тыва Республиканың Чазаанда

«РОССИЯНЫҢ ОРУКТАРЫ» ПРОГРАММА-БИЛЕ

Июнь 22-де 10 шакта ТР-ниң Чазааның хуралдаар залына ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол, ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, «Чаңгыс демниг Россия» партияның ТР-де секретары Ш.Иргит болгаш Кызыл хоорайның мэри В.Ховалыг парлалга конференциязынга киржи, МИЧ ажилдакчыларының айтырыгларына харыыларны берген.

Эрткен неделяда Москвага «Чаңгыс демниг Россия» партияның Дээди Сөвединиң күүсекчи комитетиниң хуралына бистин республиканы Шолбан-оол Иргит, Владислав Ховалыг болгаш Лариса Шойгу төлээлээр.

Бир дугаарында республиканың Чазааның удуртукчулары албан-дужаалдыг болурувустан аңгыда, «Чаңгыс демниг Россия» партияның кежигүннери бис, аңаа чоргаарланып чоруур бис — деп, Шолбан Валерьевич эге сөстү алгаш, демдегледи.

2008 чылда Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралына «Чаңгыс демниг Россия» партияның блогу бүзүрелдин-биле тирилеп үнгени чонун бо партияны деткип турарын херечилеп турар. Ынчан «Кызыл-2012» деп бурунгаар көрүштүг планын бо партияның блогу үндүрген турган. Оң чамдык кезини күүсеттинип турар болгаш, Москвага эрткен бо хурал ону боттандыраарына идиглиг уjur-дузалыг эрткен. Республикада орук септелгези Күрүне Думазында «Чаңгыс дем-

ниг Россия» партияның блогунун идип үндүргени «Россияның оруктары» программаның шугуму-биле чоруп турар. Бо удаада база бистин республикавыстың оруктарын септел кылырынга 100 ажыг миллион акшаны камгалап алган.

Хуралга Борис Грызлов, Вячеслав Волошин база олурушту. 80 ажыг делегнниң аразындан чүгле 32 регионга оруктар септээринге акшаны аңгылап берди. «Хамаатылар бажыңнарындан үнүп келгеш, даштыг, сайлыг оруктап кылаштавай, а асфальтылыг орук-биле кылаштаар болзун» деп, В.Волошин күзеп турду. Бистин соңгукчуларывыстан база оруктар дугайында хей чагыглар кирип турары-биле бо айтырыгны партияның Дээди Сөвединиң күүсекчи комитетинге көдүргенивис ол — деп, Шолбан-оол Советович чугаалады.

Кызыл хоорайның девискээринде ниити оруктарның узуну 230 км. Оларның 80 ажыг хуузу эргижирзэн азы ажылгалдан үнген. Дарый септелге негеттинип турар

оруктарның узуну 23 км. 90 чылдарда орук септелгезинче акша-хөреңгилер аңгылаары болдун-майын турган болгаш, септелге чүгле 2007 чылда болган. Ынчан 6 млн. рубль акшага Калинин, Бухтуев, Кечил-оол кудумчуларына септелге ажилдарын чоруткан. Ам септелге чоруттунар уjurлуг орук участоктары хей, акшаландырышкын кызыгаарлыг болганы-биле кайы орукту мурнады кылырын чондан айтырып, чыыштар эрттирер деп планнап тур бис — деп, В.Ховалыг демдеглээн.

Кызыл хоорайга микро-районнар аайы-биле чыыштар бо чоокку он хонуктуң дургузунда эртер. Хуралга чоокку каш чылдар дургузунда орук септелгезинче аңгылап турар акшаларның чылдан чылче өзүп олурун айтыкш, Бай-Хаакская кудумчузундан ЧЭТ-ке чедир орукту Калинин кудумчузунда орук ышкаш улаштыр айыттыгач черге чедир калбартыр, Кызыл — Ак-Довурак авто-оруктуң Чаа-Хөл участогун септээр, суг көдүрүлгеш, камгалал кезектерин чуп каапкан көвүрүг чанында кеззэн септээри онза чугула дээрзин чугаалашкан. Чон база удавас бодунуң саналдарын чугаалай бээр, оларның шиитпири-биле шилиттинген оруктар чаартынар дээрзин журналистерге дыңнаткан.

Айлаң ДАРЖАА.

Хоойлужудулга палатазының

ДЫШТАНЫЛГАЖЕ ҮНГЕН

Хоойлужудулга палатазының часкы сессиязы хаарының дугайында айтышкынга атты спикер Виталий Вальков июнь 21-те салган. Чон мурнундан соңгуткан 32 депутаттың ол ажы хунунде чүгле 14-ү чыгып келгеш, Хоойлужудулга палатазының даргазының ол шиитпирин деткээр.

— Үшкү удаа депутаттарны чыыр дээш кызыттывыс. Ынчалза-даа ол болдунмады. Оң кол чылдагыны — чамдык депутаттарның сессияның ажылынга шаптыкты тургузары бооп турар (саботаж). Ындыг болганда менде чаңгыс санал бар — бо хунгу чыышка часкы сессияны хаары. Хоойлужудулга палатазының чөвүлелиниң кежигүннери көвей кезини чыгып келген болганда кандыг санал барыл? — деп, дарга айтырган.

14 депутат бир үн-биле ол шиитпирни деткип, Россияның болгаш Тываның ыдык ырлары-биле часкы сессияны хагган.

Чамдык депутаттар-биле ажил-агыйжы чугааны кылган кижини мен, чижээлээр, депутат Молин бо хун кээр болган кижини, ынчалза-даа чогулу. Ам канчаар,

оода сентябрь айда шупту чыгып келгеш, ниити ажылывыс төлөтпий-биле түнээр бис идегеп тур мен. Бир эвес ынчылгаш чыгып шыдавайн барзывыс хулээп алдынмаан дыка хей холу төлөвилелдерин дараазында тургустунган парламентиниң депутаттары хулээп алыр алаар. Хулээп алдынмаан чыдып тур хоойлужудулга актылары кесуунда-ла келир чылдың эгезин күш кирер төлөвилелдер бо турары эки — деп, сессияны ха тура, Виталий Вальков чугаалады.

Ол хунден эгелеп Хоойлужудулга палатазының депутаттары хоойлу езугаар шөлээже үнүп ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазының регламентини биле күскү сессия сентябрь 12-ажылын эгелээр уjurлуг.

Политик

ШОЙГУ БАЙ-ТАЙГАЖЕ БААР

Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу Тывага келгеш, соңгулда округтарынче ээлчеглүүшкүнүн Бии-Хем кожууннуң тарыл шөлдеринден эгелээн. Тарылга шөлдериниң улгатканын ол онзалап демдеглээн.

База ол ышкаш «Пор-Бажың» биле «Найрал» фондуларның хөреңгизи-биле бичии футболстерге туттунуп турар биче хемчээлдиг 4 футбол шөлдериниң амгы үеде байдалын сонуургаан. Оон аңгыда ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. Кара-оол-биле ужурашкаш, республиканың терапия эмнелгезинге салдырары-биле кардиологтук шинчилел кылыр чаа дериг-херекселди дамчыткан.

Депутаттың ажылчы планында Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл база

Бай-Тайга кожууннарда чедип, соңгукчулары-биле ужуражыры көдүнген. Ол чорааш уруглар дыштанылгазын база Шивилиг аржанын сонуургап көөр.

Июнь 25-те «Ажаалда-тежээ» — күрүнениң херээ» деп темага «төгерик столду» ол талазы-биле сонуургалдыг болгаш дорт ажыдап турар албан черлериниң төлөкери-биле эрттирер. Чүге дизе, темага хамаарыштыр дыка хей чагаалар депутаттың адынга кире бооп турар.

Ажык чагааны чорутка

В.ОЮННУ КАМГАЛАВАЗЫН ТЫВА ДЕПУТАТТАР ДИЛЭЭН

Чеди-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары биле республиканың элээн калачурттакчылары «Справедливая Россия» партияны лидери, Федерация Сөвединиң спикери Сергей Мироновтуң адынче 13 кижиниң ат салганы ажы чагааны киригенин «Газеты. ру» солунну корреспондентизи дыңнаткан.

Малчын кижини эттээнинге каары дээр, каанчаар-даа аажок улуг өөрүшкү дээрзин музейниң ажилдакчылары демдеглээн.

Унелиг номну республиканың дайын киржикчилеринге база шупту библиотекаларга үлээр. Чаа ном орус дыл кырынга үнген деп үстүнде айтыкш мен, ынчалза-даа бистин республиканың улгады берген кижилери база көдээ суурларда чоннуң чамдыгы орус дылды чедир билбес, оң утказын шала чегей билер боор. Оон уржуундан бо номнуң бир талазында арынынга — орус, а еске талазынга очулгазын база кириген турган болза, чоннуң билип алырынга ажыктыг боор деп бодаар-дыр мен.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

САЛГАЛДАР БИЛИП АЛЗЫН ДЭЭШ

Июнь 22 — Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээн хуну. Ону сактышкынның болгаш кажыдалдың хуну кылдыр демдеглеп турар бис.

Тыва Республиканың национал музейинге бо хунге таварыштыр «Салгалдар билип алзын дээш» (Назидание потомкам 1945-2010) деп орус дыл кырында үнген бир муң беш чүс экземплярлыг номнуң таныштырылгасы байырлыг байдалга эрткен. Оң кол тургузукчузу: ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, кол редактору — ТР-ниң Чазааның даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак. Төөгүлүг номну Тываның эртем-шинчилел институтунун удуртулгазы-биле ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Культура яамызы, ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы чыып белеткээн. Бо номда чеден үш хоочуннарның, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, оларның өг-бүлезиниң, ажы-төлүнүң сактышкыннарын, келир үениң салгалдарына чагыг сөстөр кириген.

Тываның эртем-шинчилел институтунун директору, филология эртемнериниң доктору, Р.Б.Э. Р.С.Э-ниң академиги К.А.Бичелдей номну чыылганнарда таныштырган: — Бо улуг ажилдың кылып чоруттунганының кол өзээ, бир талазында, дайынның хоочуннарының боттарының номну тургузарына киришкени чугула, өске талазында, хоочуннар-биле чугааны кылып ажилдаан аныктар, студентилерниң үлүү база улуг.

Оон аңгыда чүгле байырлалдар, янзы-бүрү хемчеглер эрттирери-биле кызыгаарлаттынмайын, хоочуннарывыска, дайынның киржикчилериниң чырык адынга, чылыг сөстөринге, аныак-өскенге болгаш бүгү чонга амыдыралга туруштуг болурун чагаан чаагай күзээшкенинне даянып алгаш, бо номну белеткеп үндүрген бис.

Кылып чоруттунган ажил чонга, а кол-ла чүүл — өзүп олуру ажы-төлү-вүске, аныак-өскенге өөрөдиглиг, ажыктыг болур дээрзи чугаажок — деп, эртемден демдеглээн.

«Чымыштыг, ынчалза-даа сагыш-сеткилге өөрүнчүг, харысалгалыг ажилды Тириелгениң 65 чыл болган оюнун чылында кылып доосканывыс база анаа эвес, бистин ада-өгбелеривистин маадырлыг, эрес-дидим чоруун; бедик хей-адын, чараш, чаагай чуртталгаже чүткүлдүүн аныак-өскен билип, чүрээнге сиңирип, угаадып, сактып чорзун дээш бо номну тургускан бис» деп, Шолбан Кара-оол номда бижээн.

Номнарны Национал музейге, ведомство, яамыларга, аныктарга, массалыг информация чепсектериниң корреспондентилеринге тывыскан. Чаа номнуң национал

музейге база шыгжаттынып артып каары дээр, канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү дээрзин музейниң ажилдакчылары демдеглээн.

Унелиг номну республиканың дайын киржикчилеринге база шупту библиотекаларга үлээр.

Чаа ном орус дыл кырынга үнген деп үстүнде айтыкш мен, ынчалза-даа бистин республиканың улгады берген кижилери база көдээ суурларда чоннуң чамдыгы орус дылды чедир билбес, оң утказын шала чегей билер боор. Оон уржуундан бо номнуң бир талазында арынынга — орус, а еске талазынга очулгазын база кириген турган болза, чоннуң билип алырынга ажыктыг боор деп бодаар-дыр мен.

Кара-кыс Ооржак: «ЭГЕ КЛАСС БАШКЫЗЫ ДЕГ

Башкы чылынга

БУЯННЫГ АЖЫЛ ЧОК...»

«Көдээ башкы — суурнуң көрүнчүү». Шак мындыг сөстөр анаа-ла тыптып келбээн деп бодаар мен. Көдээде амыдыралдың бүгү-ле кол өзээ оларның ачы-хавыязында чогуп чоруур деп дидими-биле чугаалап болур. Дыштаныр хүн-даа дивейн, чымыш ишке бүргедип, башкылаашкын ажылынга бодун бүрүнү-биле бердинипкен ажылдап чораан кижилерниң бирээзи ол — Кара-кыс Хомушкуевна Ооржак.

Оон күш-ажыл дептеринде аңгыс бижимел бар — Барыин-емчик кожуунуң Хөндең ртумақ школазының эге класстар ашкызы. Үжүк-бижик-даа билбес, анай-даа албас авазының, ача-ының эргелиг оглу, кызы болур ичин чашты эккеп каарга, ону өредип кижизидеринге чеже үженишкенин, шыдамыккай елер эртерин чүгле ол билер. дыр буттук «А» деп үжүктү та-ыштырып, «ава» деп сөстү ном-удуп өөреткен баштайгы башкы-ын «ийиги авам» деп хөй-ле кижилерниң санап чорууру ында еп бодаар мен.

Кара-кыс Хомушкуевнаның дыс күзели — кижизимчи бо-укап чораан. Аксы-Барлык шко-лазының сески класын чедиш-инниг дооскаш, үш эжишкы — амара Сендажы, Биче-кыс эмчи чилищезинче документилерин ужаап чеде берген. Арай саадап едип келгенинден «кирер деп урар абитуриентилерниң саны 500-ден оранчок ашкан» деп харыы ыңнааш, кара чажындан ойнап скен кыстар Кызылдың башкы чилищезинче дужаар-дыр деп иитпирлеп алганнар. Оларның алым-хуузу ол болган хевирлиг, өредилгени эки демдектер-биле едишкенин дооскаш, улус өредилгезинге бүгү арга-мерге-килин бараалгадып, ам хоочун башкылар апарган хүндүлүг ыштынылгада олурарлар.

Ол үеде башкы училищезинге өренири дыка негелделиг — шың-ы-даа турган: ырлап, танцылап, уруп, чараштыр бижип, кандыг-бир хөгжүм херекселинге, оон иштинде баянга албан ойнап билер журлуг. Ол бүгү билиглер эге класс башкызының чаа хүлээнип алган салгалынга өөредир эртем-неринге кирер. Оон кырындан күш-культураны база боду баш-кылаар. Чаа өзүп олурар чаш кижиниң күш-дамыр сайзыралынга кандыг-кандыг мергежилгелер тааржырыл, кандыг чүүлдерни ажыглавазыл дээр ышкыш билиглер-биле чепселгенири чугула. Ол бүгүнүң үндезини ындандан келир салым-чаяан албан деп бодаар мен. Ол-ла бүгү шынарлар Кара-кыс Хомушкуевнада бар деп чугаавыс аразында эскерип, мын-дыг башкыга ажы-төлүн өөредип алган болза деп бодалга алзыпкан олур мен.

— Училищеге өөренип эгелээн үевис кончуг бөдүүн үе турган. Кирип алганывыс чылын шупту сургуулдарга чаңгыс аай хептерни үлөп берген. Оолдарга кара чүвүр, ак хөйлең, уругларга кадыг, кара (вельвет) плателер, ак хөйленер, кирза сапогтар, а кыжын куу-куу кидис идиктер, ол үеде тужурка дижир хөвөндөн сырып даараан фуфайкалар кижизидеринде. Бөлүүвүстүн башкызы Комбу башкы ол. Кончуг солун, шыырак билигилг, бир-ле онзагай чүүл-дерни тып эккелген турар башкы чүве. Ону чон колдуунда-ла «Ком-бушивили» деп таныыр боор. Өөредилге кончуг шыңгы — баш-кылаашкынның кол билиглеринден

аңгыда, хөйүнүң киржилгези-биле ниити ырга (хор) албан киржир, фортепиано, мандолина, баян бөлгүмүңе баар... Ол бүгүдеге киржип, четтигип турары, чүгле сонуургалдан болгаш бот-идел-кейден улуг хамаарылгалыг. Ынчангаш студент чуртталгавыс эн-не уттундурбас кайгамчык үелер бооп сактышкыннарже шилчээн. Аныяктарның хостуг үезинде чыг-лыр чери кинотеатр, танцы шөлү болур. Бистиң чалыы үевисте твист, чарльстон дээр ышкыш тан-цылар непертээр турган, ону «стильдээр» деп чугаалажыр. Таңды кожуундан чаңгыскурсчу-ларывыс бар. Орус чон-биле ко-жа-хелбээ чурттап чоруур болгаш оларның ниити культуразы бедик, орустаар, тывалаар. А бистерде чингине тыва чаңылдарывыстың судалы сокпушаан хевээр — дузааргак, биче сеткилдиг, улугну улуг деп, бичини бичи деп хүн-дүлээр, перүк чаңныг турган бис. Келир үениң башкыларының баш-кызы кижизимче улуг үлегер, оон сөзү хоойлу-биле демей, ону ыяк күүседир. Күш-ажыл кичээлинде

Биргиклассчыларда кичээл үезинде. (1991 ч.)

доостурган класынарның уруглар, оолдарының билии шыырак, олар-дан төлөптүг кижилер үнер-дир — деп бир-ле хүн бир алдарлыг мал-чын Сергей Оюн-оолович Ооржак менээ таваржып келгеш, чугаала-ды. — Ынчангаш бо беш харлыг уруум Азияна биле сес харлыг ог-лум Джамбилди силерниң класы-нарда бижидип кагдым. Оглумну үш чыл манаттым, а уруумнуң ха-рын манаар болзумза база тава-

таар. Оон келгеш кичээл соонда өөредилге-кижизидилге планында кирген хемчеглерни өөреникчилер ортузунга эрттирер, ада-иелер-би-ле сырый харылзааны тудуп, олар-ның киржилгези-биле янзы-бүрү ажылдарны чорудар дээр школа-га башкыларның ажылы хайныгып турган. Школа амыдыралынга бүр-гедипкеш чоруп тургаш, ажы-төл-дүн өзе бергенин безин эскербээр мен — дээр, — Уругларның ачазы чеже-даа чай чок болза, бажың ажылынга, уруглар кижизидилге-зинге киржилгези улуг турган деп болур. Мен эртен эрте тургаш, ян-зы-бүрү чемнерни — салаттарны, хөөткен далгандан быжырган пи-рожки дээр ышкыш чүүлдерни кы-ла каапкаш, ажылче далажыптар мен. Оолдарның улуу Коля бажың ажылында эр кижиниң кылыр ажылдарын хүлээнип алыр, а кы-зывыс Шончалай арыг-силгени ту-дар дээр тус-тузунда онаалдалар-лыг. Ынчалдыр-ла кара чажындан күш-ажылга дадыккан уруглар бо, онаалгаларын боттары-ла кыла тыртып алгаш, кежээ илеткээр. Шилов Чадамбаевич эр кижиниң кылып билер ужурулуг кара ажыл-дарынга оолдарын кижизиткени ам ажыын көргүзе берген. Назы-хары дөгээр кырганнар бистерге ку-роттарга дыштаныр путевкаларны уругларывыс садып эккеп, аай-де-дир чедиргилээр-дир — деп, ажы-төлүңге четтиргенин чажырбады.

Шилов Чадамбаевич Ооржак Биче Аянгаты уктуг, тос ажы-төл-дүг өг-бүлениң хеймери болза, Кара-кыс Хомушкуевна — сес кижиниң эң улуу. Ынчангаш оларның өг-бүлениң чылыг уязындан че-же-чеже аныяк салгал амыдырал-дың ак оруунче «ужуп үнмээр» дээр. Акы-чаавазының, угба-честе-зиниң угадыгылыг сөстөрүн чалгын болдургаш, эргелиг сөстөрүнге өпейледип, ажыл-ишчи эрес-кежээзин, үлегер-кижээ эдерген думалар, эзэннерни санаар болза, амалыг саазын дола бээр чыгам. Олар шупту — эртем-билигилг, иженген иштиг, азыраан малдыг, ажы-төлү көвүдээр аас-кежиктиг өг-бүлелер.

«Хол изин бут изи чандыр бас-пас» дээр. Ооржактарның ажы-төлү шупту — дээди эртем-билиг-лиг, төрөөн Тывазының бурунгаар хөгжүлдезинге үлүг-хуузу ки-риштирип чоруур төлөптүг кижилер. Улуг оглу Николай Шилов — Өвүр кожуунуң баштыгы — Тө-

лээлекчилер хуралының даргазы, керни Долаана Очур-ооловна — кожуун төвүндө каш янзы садыг четкилерин ажиткан билдингир сайгарлыкчы. Ортун кызы Шон-чалай Шиловна, күдээзи Вячеслав Докаевич Сояннар — Таңды кожуунда «биче району» ажит-кан, ам-даа бурунгаар сорулгалар-лыг шалыпчылар. Хеймер оглу-кер-ни Радик Шилов, Чодураа Кы-зыл-ооловна — уругларының соон дарый чоруп олурар база-ла сай-гарлыкчылар. Ажы-төлүнүң ажы-төлү, уйнуктары шупту катый чаң-гыс черге чыгып кээр, черниң каазы айыраң-каас чечектер-ле...

35 чылдың дургузунда улус өөредилгезиниң адырынга башкы-лаашкын ажылынга чедип алган чедишкенин билгеш ачы-ха-выязы дээр хоочун башкы Кара-кыс Хомушкуевна Ооржакка «Улус өөредилгезиниң тергенин» хөрөк демдээр тывыскаан. Өг-бүлениң эр ээзи-биле кады «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарның эдилекчилери. Оларның ажылын РСФСР-ниң Чырыдышкын яамы-зы бедии-биле үнелеп, Хүндүлел бижиктерни тывысканы хөйүнү чугаалап турар.

Хоочун башкылар, бирээзи — 70, өскези — 78 харны ашса-даа, башкы ажылындан кайын салды-нар, хөй санныг уйнуктарын му-зыка, спорт школаларынга чеди-рип, оларның кижизидилгезинче үлүг-хуузу кирип, уруг-дарыын өстүржүп олурарлар.

Амгы үеде олар Бай-Хаакта чурттап, башкы кижизим чон караанга көскү дээрзин утпайн, черле салбас чаңы-биле мал-маган-даа өстүрүп чораан, улуг огородунда ногаа-чимисти элбээ-биле өстүрүп чоруурлар.

«Школага ажылдап турумда, өөредилге эргелекчилээр дээр ышкыш депшир саналдар кирерге, бичи өөреникчилеримни каарын-дан хараадаш, черле ынавас чо-раан мен. Эге класс башкызы дег буянның ажыл чок. Эки өөредип каарга улуг класстарга-даа бар-гаш, өөреникчи торулбас. Уруг-ларым ачазы-биле амыдыралывыс, ажыл-иживис, күзел-чүткүлүвүс чүгле чоннуң ажы-төлүн эки өөредип, кижизидер ажылга бараалгатканывыска чоргаарла-ныр бис» — деп, Кара-кыс Хомуш-куевна чугаазын доосту.

Айлаң МОНГУШ.

(Чуруктарны өг-бүлениң архивинден алган).

Хоочун башкы өг-бүлө.

өөредир билиглерниң теоретиктиг талазындан аңгыда, практиктиг талазындан херек чүүлдерни өөре-нип турган чылдарында курлавыр-лап алыр боор чүве. Ол талазы-биле башкывыс Чандугин улуг дузаны көргүскенин ам-даа сактып чоруур бис. Башкы училищезинге чедип алган бышкан билим чонун ажы-төлүн өөредиринге кол даяныр күш ол болган деп санаар мен деп, башкы чугаалай-дыр.

Кара-кыс Хомушкуевнаның өөнүң ээзи Шилов Чадамбаевич база башкы эртемниг, башкыла-ваан эртеми чок деп болур, онза-гай кижизим бооп-тур. Улус-чоннуң ортузунда хүндүткелди чаалап алган бо башкылар өг-бүлө бооп чурттаандан бээр таптыг-ла бежен чылдың нүүрү эрткен. Башкы-лаашкын ажылынга бүгү-ле арга-мергежил, билин бараалгаткан хоочун башкыларның чеже-чеже доозукчулары төрөөн школазының эргинин база катап артап кирип, оларның изээр изин салгаанын санаар болза, эндерик.

— Биргиклассчыларны хүлээп алырымга назы-хар аразы элээр ылгалдыг оолдар, уруглар бо-ла олурар чүве. Чүге ындызын оон билип каан мен. «Башкы, силерниң

рышпайн баар-дыр бис, башкы» — деп бо. Ам канчаар, эге класстарга ийи алышкыны ынчаар өөредип доостурдум. Олар амгы үеде база хоочун башкылар апарган: Джам-бил Сергеевич — Ак-Довуракта уругларның спорт школазында тренер башкы, Азияна Сергеевна — Кызылдың дөрт дугаар шко-лазында эге класс башкызы. Мээр доостурган өөреникчилеримниң хөй кезин башкы мергежилди шилип алгаш башкылап чоруурунга өөрүп, оларга ындыг күзелди от-туруп, төлөптүг кижилер болурунга үлүүм киригенимге чоргаарланып чоруур мен деп, башкы ажылынга кыска үнелелди берди.

Бодунуң ажылдаар назылыг хып дээр чалыы үезинде кичээл-деринден аңгыда, өг-бүлө ажылы, ажы-төл кижизидилгези, херээ-женнер шимчээшкени, арбаннар ортузунга ажыл, бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдери, спортчу массалыг хемчеглер, шефтээшкын дээр, бичи-даа хостуг үе чок болурун хоочун башкы ам кайгап чугаалап олур.

— Ол үеде декрет шөлээзинден 56 хонук эртерге-ле, ажылдап үнүп келир, чапсарлар аразында ол чаш төлдү эмзирип, кургаглап карак-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың чурттакчы чонунун 2009 чылда кадыкшыл байдалының дугайында күрүне илеткелинин дугайында

2010 чылдың июнь 9 №228 Кызыл хоорай

2003 чылдың декабрь 31-де Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазаның дугайында» №95-УХ-1 Конституция хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың чурттакчы чонунун 2009 чылда кадыкшыл байдалының дугайында мында кошкан күрүне илеткелин чүүлдүг деп көөр.

2. Тыва Республиканың чурттакчы чонунун 2009 чылда кадыкшыл байдалының дугайында күрүне илеткел-биле муниципалдыг тургузулганын чурттакчы чонунун таны-

жылгазын бир ай хуусаа дургузунда организаастаарын болгаш кадык камгалалдың муниципалдыг албан черлерин эмчи кадрлар-биле болгаш амгы үениң эмнелге-диагностика дериг-херекселдери-биле четчелээрин хандырап талазы-биле хемчеглерни алырын кожуннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргаларына сүмелээр.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың чурттакчы чонунун 2009 чылда кадыкшыл байдалының дугайында күрүне илеткел

Тыва Республиканың кадык камгалал системазы республиканың хөй-ниити амыдыралының чугула кезээ болбушаан, хоойлужудулга баазанын хевирлээр, кадык камгалал системаны оон ыңай хөгжүдөр болгаш адырның бар курлавырларын чөптүг ажылгаар арга-биле 2009 чылда бодунун ажыл-чорудулгазын республиканың чурттакчы чонунун кадыкшыл байдалын экижидеринче угландырган.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың февраль 26-да бадылааны «2009 чылда Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының ажыл-чорудулгазының чугула угландырыны дугайында» №51 Доктаалын күүседир-биле республиканың наркология албанының хөгжүлдесин сайзырадыры 2009 чылда бир дугаар черге турган.

Россия Федерациязының Президентинин 2007 чылдың июнь 28-те үндүргени «Россия Федерациязының субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнының ажыл-чорудулгазының үре-түннелдин үнелеп көөрүнүн дугайында» №825 Чарлы-биле тодараттырган баш бурунгаар көрдүнген көргүзүлгени чедип алыр дээш ажыл уламчылаан. Республиканың кадык камгалал албан черлери 54 эки көргүзүлгени чедип алган.

Кадык камгалал адырында күрүне политиказын боттандырганының база Кадык камгалал яамызы болгаш хоорайлар, муниципалдыг девискээрлеринин чагыргаларының кадык камгалал эргелеп-баштаар органнының организастыг ажылының түннелинде республиканың чурттакчы чонунун кадыкшыл байдалында четпес угландырынының быжыгып доктаап турары демделеттинген.

Медико-демографтыг байдал

2009 чылда чаштарның төрүттүнүп турарының көргүзүлгери 1000 чурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 26,1 төрүттүнген чаш болуп турар. 2009 чылда бүрүткеттинген чаштарның төрүттүнүп турарының деңнели ортумак россияжи көргүзүлгеден 2 катап бедик болуп турар (РФ-те 2008 ч. – 12,1; СФО-да 2008 ч. – 13,7). Шак мындыг бедик көргүзүлгелер, бир талазында, күрүнениң чонунун өзүп-көвүдээрин улгаттыра-биле эгелзэн политиказының салдары болуп турар. 1000 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр 2009 чылда төрүттүнген чаштарның санын оон мурнундагы чылды-биле деңнээрге, 3,6 хуу улгаткан болуп турар.

2005 чылдан эгелеп чонунун өлүп-хорап турарының көргүзүлгелеринин экижил олураы демделеттинген. Ыңчалза-даа 2009 чылда ук көргүзүлгелер берген болгаш 1000 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 11,6 болган, ол дээрге ортумак россияжи деңнелден 1,3 катап эвээш көргүзүлгө болуп (РФ-те 2008 ч. – 14,6; СФО-да 2008 ч. – 14,4). Чонунун өлүп-хорап турарының чылдагааннарының аразында хан эргилдезинин органнының аарыглары, даштыкы чылдагааннар болгаш чаа тывылган ыжыктар көвей болуп турар.

Ажыл кылып шыдаар назы-харда кижилер ортузунда өлүп-хорап турарының көргүзүлгө 2009 чылда 100 муң ук назы-харга хамаарыштыр чурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 943,5 болган, 2008 чылда ук көргүзүлгө 967,1 болган, ыңчангаш ук көргүзүлгө 2,4 хуу эвээжзэн.

Республикада чаштарның өлүп-хорап турарының деңнели 2008 чылда 1000 дириг төрүттүнген чаштарга хамаарыштыр алырга, 13,2 деп көргүзүлгө 2009 чылда 16,1 деп көргүзүлгө четкен өскерлишкенин-биле илереттинген болгаш РФ-те эң-не бедик

көргүзүлгелеринин бирээзи болуп артпышаан (РФ-те 2008 ч. – 8,5; СФО-да 2008 ч. – 9,1). Чаштарның өлүп-хорап турарының чылдагааннарының тургузуунда 2009 чылдан эгелеп кол черни даштыкы чылдагааннар – 27,5 хуу, перинаталдыг үениң тускай байдалдары – 21,1 хуу, төрүмелинде кемниг болганы – 14,5 хуу ээлей берген.

2009 чылдың түннелдери-биле республикада иелеринин өлүп-хорап турарының көргүзүлгө 100 муң дириг төрүттүнгеннерге хамаарыштыр алырга, 97,1 болган, ол дээрге 2008 чылдыгына деңнээрге, 8 катап хөй болгаш россияжи көргүзүлгө 4,7 катап ажып турар (РФ-те 2008 ч. – 20,7; СФО-да 2008 ч. – 20,6). Тыва Республикада иелеринин өлүп-хорап турарының кол чылдагааны – акушер хан агышкынынары болуп турар.

Чурттакчы чонунун аарып турары

2009 чылда Тыва Республикага чидиг болгаш хоочураан аарыглардан аараанының 350,1 муң таварылгалары бүрүткеттинген, оларның 54 хуу амыдыралында бир дугаар доктааткан диагноз болуп турар. Бүгү чурттакчы чонунун аарып турарының көргүзүлгө 1000 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 1115,3 болуп, оон мурнунда чылдың деңнелинде арткан (2008 ч. – 1119,9).

Республиканың чурттакчы чонунун 2009 чылда ниитизи-биле аарып турарының тургузуунда кол черни тыныш органнының аарыглары (23,9 хуу), сидик-сыңый система аарыглары (9,4 хуу) болгаш кемдээшкенин биле хораннанышкынары (8,2 хуу) ээлеп турар. Мурнунда чылды-биле деңнээрге, ниитизи-биле халдавырлыг аарыглардан – 1000 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр 66,5-тен 83,6-га чедир (25,7 хуу), тыныш органнының аарыгларындан – 1000 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр 223,4-тен 267,1-ге чедир (19,6 хуу), сидик-сыңый система аарыгларындан – 1000 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр 87,1-ден 104,9-ка чедир (20,4 хуу) хөй аарып турар.

Хөй планныг профилактиктиг хемчеглеринин комплекзин, оон иштинде кадык камгалал адырында мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин кызыгаарына боттандырганының түннелинде халдавырлыг аарыгларның 9 хевиринге чавызаашкын чедип алдынган. Сальмонеллезтан 16,7 хуу, бактериялыг дизентериядан 4,5 хуу, чидиг ижин-шөйүндү инфекцияларындан 21 хуу, чидиг вирустуг гепатиттерден 2,4 катап аарып турары эвээжзэн.

Оон-биле чергелештир отчеттук чылда С чидиг вирустуг гепатиттен аарып турары 2,7 катап, менингококтуг инфекциядан 2 таварылга хөй, саргы энцефалитинден 32,8 хуу, саргы боррелиозундан 13 хуу, риккетсиозтан 4,8 хуу, бруцеллезтан 15 хуу көвей аарып турары демделеттинген.

Бир дугаар илереттинген туберкулезтан аарып бергенин 568 чаа таварылгалары бүрүткеттинген, ол дээрге 2008 чылдыгына деңнээрге, 10 кижичавыш болуп турар. 100 муң чурттакчы чонга хамаарыштыр ниитизи-биле аарып турарының көргүзүлгө 2008 ч. 185,5-тен 2009 ч. 180,9-ка четкен азы 2,5 хуу эвээжзэн. Бичии уругларның аарып турарының көргүзүлгө 100 муң бичии уругларга хамаарыштыр 30,0-ден 29,4-ке четкен азы 2,0 хуу эвээжзэн. Туберкулезтан 2008 чылда дег, 25 бичии уруг аарып берген.

Өкпе туберкулезунун клиниктиг хевирлеринин аразында, мурнунда чылдарда дег, бир дугаар черни өкпелдин инфильтративтиг туберкулезу ээлеп турар – 53,2 хуу (2008 ч. – 47,6 хуу), ийги черде одаг туберкулезу – 22,0 хуу (2008 ч. – 24,8 хуу) база үшкү черде өкпелдин диссеминнеттенген туберкулезу –

11,9 хуу (2008 ч. – 10,2 хуу). Бир дугаар тодараттырган өкпе туберкулезундан аараан кижилеринин клиниктиг хевирлеринин тургузуу биче хевирлери (одаг туберкулезу) 8,0 хуу болуп турар СФО-дан чүгээр эки болуп турар. Туберкулезтун сула салдыг хевирлери илереттинген аарыг кижилеринин үлүү база эвээжзэн – бир дугаар тодараттырган өкпелдин фиброз-кавернозтук туберкулезу 2008 чылда аарыг кижилеринин 3,2 хууунда тодараттыглан турган болза, 2009 чылда аарыг кижилеринин 1,4 хууунда (7 кижичурттакчы чонга) тодараттыглан (СФО-да – 3,1 хуу).

2009 чылда туберкулезтан өлүп-хорап турарының көргүзүлгө 100 муң чурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 2008 чылда 74,5-тен 2009 чылда 78,7-ге чедир азы 5,6 хуу көвүдзэн.

Сифилистен аараан 1115 таварылга бүрүткеттинген, 100 муң чурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, көргүзүлгө 355,2 болган (2008 ч. – 491,9). Аарыгның 27,8 хуу чавызаашкыны демделеттинген.

Аарыгның нозология хевирлеринин аайы-биле эрте чажыт сифилис хөй болуп турар – 57,5 хуу. Сифилистин клиниктиг көргүзүлгелери чок хевир халдавырның тарап неперээринин болгаш кол курлавырының үндесин дөзү болуп артпышаан. Бир дугааргы сифилистен аараан улус 8,9 хуу, кештин болгаш өл-шык девискээрлеринин ийги сифилизи – 31,7 хуу, сифилистин өске хевирлери – 1,9 хуу болган.

2009 чылда хоралыг шынарлыг чаа тывылган ыжыктардан аарып турарының 100 муң чурттакчы чонга хамаарыштыр көргүзүлгө 155,8 болган (2008 ч. – 158,8).

Онкологтук аарыгларның иштинден кол черни ижин-хырын (20,2 хуу), өкпе (18,4 хуу), баар (7,8 хуу), уруг савазының аксы (6,51), эмгиг бестеринин (6,51) ыжыктары ээлеп турар.

Республика амыдыралында бир дугаар наркологтук аарыгларлыг 608 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 2008 ч. – 506 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 2009 чылда деңнээрге, 16,3 хуу улгаткан. Амыдыралында бир дугаар доктааттыглан диагнозтук аарыг кижилеринин аразында психотиктиг эвес психиктиг хажыдышкынарының аарыг улус көвей – 279 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 65,8 хуу, психозтарлыг болгаш угааны четпес 75 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 2008 чылда 7,7-ден 2009 чылда 19,1-ге чедир көвүдзэн.

Психиктиг хажыдышкынарының 424 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр 135,0 көргүзүлгө болуп, 2008 чылда деңнээрге, 16,3 хуу улгаткан. Амыдыралында бир дугаар доктааттыглан диагнозтук аарыг кижилеринин аразында психотиктиг эвес психиктиг хажыдышкынарының аарыг улус көвей – 279 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 65,8 хуу, психозтарлыг болгаш угааны четпес 75 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 2008 чылда 7,7-ден 2009 чылда 19,1-ге чедир көвүдзэн.

Түр үеде ажилдаар арга чок болганы база инвалид апарганы

Ниитизи-биле 2009 чылда аарыглар-биле 470206 хүн бүрүткеттинген (2008 ч. – 490206) болгаш түр үеде ажилдаар арга чок болган 32847 таварылга (2008 ч. – 32480) бүрүткеттинген.

Түр үеде ажилдаар арга чок болганының 100 ажилдап турар таварылгага хамаарыштыр көргүзүлгө көвүдөй берген болгаш 45,4 (2008 ч. – 44,4) таварылга болган. Түр үеде ажилдаар арга чок болганының көргүзүлгө хүннерге хамаарыштыр 100 ажилдап турар таварылга 649,8 (2008 ч. – 670,1) болган.

Түр үеде ажилдаар арга чок болганының бир таварылгазының ортумак үргүлчүлелдин республикада 5,2 хуу эвээжзей берген болгаш 14,3 хүн болган (2008 ч. – 15,1).

ФКА «Тыва Республикада медикосоциалдыг экспертизаның кол бюрозунун» салбырлары 13065 хамаатыны шинчип көргөн, оларның иштинде 2247 кижини бир дугаар, 10818 кижини катап шинчзэн.

10898 кижини (89,1 хуу) инвалид деп хүлээп көргөн, оларның иштинде 1830 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 9068 кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 83,2 хуу дагын.

18 хардан өрү назылыг хамаатыларның бир дугаар инвалид болганының көргүзүлгө ук назы-харга хамаарыштыр 10 муң чурттакчы чонга хамаарыштыр 74,0 болган (2008 ч. – 91,3; РФ-те 80,6). Кол черни хан эргилдезинин системаның аарыгларының уржуу-биле инвалид болган кижилер (10 муң кижичурттакчы чонга) ээлеп турар, ийги черде туберкулезтун түннелинде инвалид болган кижилер (10,8), а үшкү черде кемдээшкенин база хораннанган соонда инвалид болган кижилер (9,9) турар.

Бичии уруглар ортузунда бир дугаар инвалид болганының көргүзүлгө 10 муң кижичурттакчы чонга хамаарыштыр 26,2 болган (2008 ч. – 35,5), 26,2 хуу чавызааны демделеттинген. Бичии уругларның бир дугаар инвалид болганының чылдагааннарының аразында кол черни төрүмелинде сайзыралының кемниг болганы ээлеп турар – 39,1 хуу (10 муң бичии уругларга 10,3), ийги черде – нерв системаның аарыглары – 26,2 хуу (6,9), үшкү черде кулак болгаш дошпу хевирлиг адырның аарыглары – 7,1 хуу.

Эмчи дузазы болгаш кадык камгалалының курлавырлары

2009 чылда республикага чонга эмчи дузазын 45 стационарлыг албан черлери чедирип турган, оларның иштинде 17 төп кожун эмнелгелери, 12 көдээ участок эмнелгелери, 7 республика болга 1 хоорай эмнелгези, 5 диспансер, Кызыл хоорайның муниципалдыг божудулга бажыны база Перинаталдыг төп; 111 амбулаторлуг-поликлиника албан черлери, оларның иштинде 11 көдээ эмнелге амбулаториялары, 93 ФАП, 7 бот-тускайлаң АПА (республиканың консультация-диагностика, муниципалдыг бичии уруглар болгаш улуг улус база стоматология поликлиникалары, Бичии уругларның кадыкшылын быжыглаар төп, СПИД төвү база Кадыкшылга төвү); дүрген эмчи дузазының 4 станциязы болгаш 13 салбыры.

2009 чылда республиканың чурттакчы чонунга бирги чаданың эмчи дузазын чедирип турар кадык камгалал албан черлеринин саны 63 (2008 ч. – 64), оон иштинде бот-тускайлаң амбулаторлуг-поликлиника албан черлери – 7, эмнелге-поликлиника албан черлеринин тургузуунче кирип турар – 56. Эмнээшкенин бетинин дузазын 93 фельдшер-акушер пунктулары чедирип турган (2008 ч. – 97).

2009 чылда поликлиникаларга дуза алыры-биле келген аарыг улустун саны 3,8 хуу көвүдзэн, 2 чурттакчыга 9,0-дан 9,4-ке чедир. ФАП-тарга келген аарыг улустун санының көвүдөп турары демделеттинген (2008 ч. 628,1 муңдан 2009 ч. 723,8-ке чедир) азы 13,2 хуу (95,7 муң кижичурттакчы чонга) көвүдзэн.

Хемчээлдин улгадып турары амбулаторлуг-поликлиника албан черлеринин ажилдаар режиминин экижээнинин, участок албаннары эмчилер-биле хандырылганының өзүлдесинин салдары.

Бүдүн хонук стационарының оруннары оон-даа ыңай нормага дүүштүрер сорулга-биле 194 оруннун кызырылдазын чоруткан. Республикада оруннар-биле хандырылганының көргүзүлгө 10 муң чурттакчы чонга хамаарыштыр 124,1 болган, ук көргүзүлгө 2008 чылдың көргүзүлгөдөн 5,6 хуу чавыс (2008 ч. – 131,4, РФ-те 2008 ч. – 92,4).

Оруннун чылда ортумаа-биле ажилдап турары 324 хүн болган (2008 ч. – 328), оруннун ажылгалы 28,8 (2008 ч. – 27,5). Аарыг кижинин стационарга чыдарының ортумак хуусааы 2008 ч. 11,9 хүнден 2009 ч. 11,2-ге чедир кызырылган.

2009 чылда эмнелгеже чыттыларының деңнели 100 муң кижичурттакчы чонга хамаарыштыр 36,2 болган (2008 ч. – 37,1), азы республиканың чурттакчыларының барык үш дугаар кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 36,2 болган (2008 ч. – 37,1), азы республиканың чурттакчыларының барык үш дугаар кижичурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 36,2 болган (2008 ч. – 37,1).

Тыва Республиканың кадык камгалал адырында 5209 эмнелге ажилдакчылары ажилдап турар, олардан 1220 эмчи болгаш 3989 ортумак эмчи ажилдакчылары. Эмчилер биле ортумак эмчи ажилдакчыларының деңзигүүрү – 1:3,3 (Россияда 1:2,2). 10 муң кижичурттакчы чонга хамаарыштыр эмчилер-биле хандырылганы 38,9, ук көргүзүлгө ортумак россияжи көргүзүлгөдөн 11,2 хуу эвээш болуп турар (2008 ч. – 38,3, РФ-те 2008 ч. – 43,8), ортумак эмчи ажилдакчылары-биле – 127,1, ук көргүзүлгө РФ деңнелинде 35,1 хуу бедик (2008 ч. – 127,6, РФ-ке 2008 ч. – 94,1).

Оон аңгыда эмчи кадрларның хуваалдазында дең эвес чүүл демделеттинип турар, тодаргайлаарга, оларның Кызыл хоорайның эмнелге черлеринде саны көвүдөп база

ык камгалалының кожун адырында ишпейн турар. 2010 чылда 160 ажыг дээди эмчи эртемниг диалистер негеттинип турар. Кадрларның профессионал белеткелининг нели болгаш оларның квалификациязы ип олурар. Отчеттук чылда 15 үнүш-нүг сертификация циклдерин эрттирген, рның иштинден 8 цикли «Кадыкшыл» нады хөгжүдөр национал төлөвилелдин тандырышкынының кызыгаарына кирген. Шупту 333 эмчини өөреткен, оон инде профессионал эде өөредилгени 114 и эрткен (2008 ч. – 456).

Кызылдың күрүнениң эмчи училищезининг азынга 15 цикли эрттирген, аңаа 637 умак эмнелге ажылдакчылары өөредил-и эрткен. 316 эмчи аттестация эрткен, рдан 111 эмчи дээди категориязын, 16 и бирги категориязын дагын бадыткаан, ди категорияны 30, бирги категорияны 39 и, ийигизин 120 (2008 ч. – 654) эмчи алган.

Кадык камгалалының саң-хөө хандырылгасы

2009 чылда бюджетти күүседирининг ула дээн бир талазы кадык камгалал-ан черлерининг ажылдакчыларының ил-ижин төлөвишаан, тодаргай көргүзү-ни чедип алырынче идиг бээр ажыл-евирининг чаа системазын кириеринге еткел ажылдарын чорудары болган.

Ында көрдүнгени:

– кадык камгалал албан черлерининг

ылдакчыларының ажыл төлөвирин

ирлээрининг чаңгыс аай принциптери;

– чаңгыс аай тариф четкизинден ойт-ары болгаш үндөзін ставкага болгаш

пенсация, стимулирование хевирлиг база

иткен коэфффициенттерге даянган ажыл

евирининг дифференциалаттыг бай-

дарынче шилчири. Тыва Республиканың

дык камгалал яамызының санаашкына-ры

гаар кадык камгалалының республика

бан черлерининг ажыл төлөвирининг

ндүзүнүн тургузуунда үндөзін окладтар

умаа-биле 15 хуу чедир бедээн, стиму-

лование фондузу 5-тен 10 хуу чедип турар.

итизи-биле ажыл төлөвирининг фондузу 18

улгадыр;

Шалың төлөвирининг чаа системазынче

ва Республиканың бүгү эмнээшкин-

филактика черлери шилчий берген.

«2009 чылда Тыва Республиканың кон-

идациялаттыг бюджетининг күүсел-

ининг дугайында» чыл отчетунунг медээ-

и езугаар «Кадык камгалалы, күш-куль-

а болгаш спорт» деп 0900 кезекке чарыг-

дар план аайы-биле 1 271,3 млн. рубль

,4 млн. рубль – сайгарлыкчы болгаш өске-

а орулга кириер ажыл-чорудулгадан

эген акша-хөрөңги) турда, 1 271,6 млн.

ыль (71,7 млн. рубль – сайгарлыкчы болгаш

е-даа орулга кириер ажыл-чорудулгадан

эген акша-хөрөңги) болган, оон иштинде

джет деңгелдерининг аайы-биле.

Оон аңгыда 2009 чылда федералдыг

паша территориалдыг даңзыда кирип ту-

р хамаатыларның немелде эм-таң хан-

рылгазынче, ниити (өг-бүлө) практиканың

эмчилеринге, участокта терапевт

чилерге, участокта педиатр эмчилерге

лгаш оларның эмчи сестраларына,

льдшер-акушер пунктуларының эмнелге

ылдакчыларына, «Дүрген эмчи дузазы-

ң» эмчилеринге, фельшерлеринге болгаш

чи сестраларына акша төлөвирлерже

рулгалыг чарыгдалдар кылдыганы.

2009 чылда федералдыг даңзыда кирип

ар хамаатыларның немелде эм-таң хан-

рылгазынче 181,7 млн. рубль түннүг акша-

рөңгини чарыгдары көрдүнген турган. Ук

рулгаларже кассалыг чарыгдалдар 119,2

н. рубль болган.

Территориалдыг даңзыда кирип турар

игелделиг хамаатыларның немелде эм-таң

дырылгазынче республика бюджетинден

9 млн. рубль акшаландырттыган.

Ниити (өг-бүлө) практиказының эмчиле-

нге, участокта терапевт эмчилерге, учас-

кта педиатр эмчилерге болгаш оларның

чи сестраларына акша төлөвирлери план

угаар 88,0 млн. рубль турда, херек

рында 78,3 млн. рубль болган.

Фельдшер-акушер пунктуларының

нелге ажылдакчыларына, «Дүрген эмчи

азының» эмчилеринге, фельшерлеринге

лгаш эмчи сестраларына акша төле-

рлери тодараттыг план езугаар 35,7

н. рубль турда, херек кырында 32,9 млн.

ыль болган.

«Россияның хүндүлүг донорларына»,

СРЭ-ниң хүндүлүг донорларына» чаңгыс

аа акша төлөвирлери 1,057 млн. рубль азы

л планының 100 хуузу болган.

Тыва Республиканың Күрүне магадыла-лының девискээр программасының план езугаар ниити өртөк-үнези 2898,26 млн. рубль болган, оон иштинде бюджет-биле – 1193,66 млн. рубль болгаш БЭК-биле – 1704,6 млн. рубль. Девискээр программасының херек кырында кассалыг күүселдези 2896,49 млн. рубль болган (планның 99 хуузу), оон иштинде бюджет-биле – 1192,04 млн. рубль болгаш БЭК-биле – 1704,45 млн. рубль.

Тыва Республиканың Программасының акшаландырышкынының 2009 чылда бир кижиге херек кырында нормативи ортумаа-биле 9616,03 рубль азы доктааттыганы кижиге бүрүзүнге нормативи 9621,7 рубльдин 99,9 хуузу болган, оон иштинде:

– бюджет акша-хөрөңгизинден – 3825,31 рубль азы доктааттыганы кижиге бүрүзүнге нормативи 3830,52 рубльдин 99,9 хуузу,

– Бялап-ла эмчи камгаладылганының акша-хөрөңгизинден – 5791,20 рубль азы доктааттыганы кижиге бүрүзүнге нормативи 5791,23 рубльдин 100 хуузу.

Саң-хөө хандырылганың тургузуунда кол кезекти эмнелге ажылдакчыларының ажыл төлөвиринче чарыгдалдар ээлеп турар – 74,1 хуу (2 146,9 млн. рубль), 7,2 хуузу эм-таң аймаа садып алырынче чарыгдалдар ээлеп турар (207,4 млн. рубль), аш-чем аймаанче 3,4 хуу (97,9 млн. рубль), коммунал ачы-дуза дээш 2,2 хуу (64,9 млн. рубль), дериг-херекселдер садып алырынче 1,3 хуу (36,8 млн. рубль).

Адырда 2009 чылда ортумак ажыл төлөвири 14 791,8 рубль болган (участокта терапевт, педиатр эмчилерге, божудулга ачы-дузазы чедирип турар эмчилерге болгаш «Кадыкшыл» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелде кирип турар өске-даа эмнелге ажылдакчыларына немелде төлөвир-лери санавакка), оон иштинде:

– эмчилер 16608,3 рубль;

– ортумак эмнелге ажылдакчылары – 13995,7 рубль.

2009 чылда федералдыг тускай сорулгалыг программалар аайы-биле 265 628,7 муң рубльге келири планнаттыган, оон иштинде эм-таң аймаа дээш – 144 622,7 муң рубль, дериг-херекселдер дээш – 121 006,0 муң рубль, херек кырында акшаландырганы – 58 339,4 муң рубль, оон иштинде эм-таң аймаа дээш – 47 848,8 муң рубль, дериг-херекселдер дээш – 10 490,7 муң рубль.

«Кадыкшыл» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдинг боттандыры

2009 чылда республикага «Кадыкшыл» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдинг 17 угланышкынын боттандырган. Төлөвилелдинг 5 чаа угланышкынын боттандырып эгелээн: чон ортузунга кадык-чаагай амыдыралды хевирлээри, орук озал-ондаа болганда эмчи дузазын организаастаары, чүрек-дамыр аарыг улуска чедирер эмчи дузазын сайзырадыры, онкология дузазы болгаш хан албанының организаастаашкынын хөгжүдери.

«Кадыкшыл» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдинг 2009 чылда акшаландырышкыны 265,065 млн. рубль азы чыл планының 93 хуузу болган. Оон иштинде федералдыг бюджеттинг акша-хөрөңгизинден 120,4 млн. рубль азы 95,2 хуу, республика бюджетининг акша-хөрөңгизинден 131,3 млн. рубль азы 92 хуу, муниципалдыг бюджеттен 13,365 млн. рубль азы 55,6 хуу.

Россияның Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының 2009 ч. март 13-тен №112, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының 2009 ч. февраль 21-ден №175 «009 чылда эмчилеринг квалификациязын бедидерининг дугайында» дужаалдары езугаар республиканың эмнээшкин-профилактика албан черлерининг эмчилеринге квалификация бедидер болгаш профессионал эде өөредилге талазы-биле 15 үнүш-күннүг циклдерни эрттирген.

2009 ч. үнүшкүннүг циклдерге 340 эмчи өөрөнгөн, оларның иштинден 172 участок эмчизи, оларның иштинде 30 участок терапевтилери, 12 участок педиатр эмчилери. «Ниити эмчи практиказы» деп мергежилдинг сертификаттарын 22 эмчи алган.

74,3 млн. рубльге 25,1 муң божудулга сертификаттарының талоннары төлеттинген. Божудулга болгаш чаштарга дуза чедирер албан черлерининг эмнелге ажылдакчыларының ажыл төлөвиринче 41,1 млн. рубль шил-читтинген, 17,5 млн. рубльге эм-таң аймаа, 15,7 млн. рубльге эмчи дериг-херекселдери саттыганы.

2009 чылда федералдыг бюджеттен 51615 кижини ВИЧ-инфекцияга шинчиер диагнос-тиктиг тест-полоскалар садыганынагы

кирген. 2009 чылда диагностикагиг тест-полоскаларны 3 чаада чоруткан. Түннелинде республикаже 2429,9 муң рубльге 68288 тодарадылга кылыр диагностикагиг тест-полоскалар келген. 2009 чылда ВИЧ-инфекцияга антителолар барынга 61011 кижиге (пландан 118 хуу) шинчиттинген.

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелди боттандыраар сорулгалыг 2009 чылда дараазында вакциналар келген:

– В гепатитке удур – 2528,8 муң рубльге 37200 доза.

– гриппке удур 27.09.09 ч. – 6609,6 муң рубльге 97,19 муң доза.

– гриппке удур 27.09.09 ч. – 3281,5 муң рубльге 33,0 муң доза.

– корьга удур 23.03.09 ч. – 130,6 муң рубльге 3,0 муң доза.

Салгал дамчаан аарыгларга 8124 чаа төртүтүнген чаштарны шинчээн, оон иштинде аденогениталдыг синдромга 4562, галактоземияга 4541 база муковисцидозга 4320 чаштарны шинчээн.

Немелде диспансеризация эртер ужурлуг хамаатыларының саны 8156 кижиге болган. Ниитизи-биле 8289 кижини шинчээн, чыл планының күүселдези 101,6 хуу болган, эмнээшкин-профилактика албан черлери 8,637 млн. рубльди шингээди алган.

Немелде эмчи шинчилгезин эртер ужурлуг хоралыг болгаш (азы) айыылдыг бүдүрүлгө байдалдарда ажылдап турар кижилеринг планы 100 хуу күүсеттинген, 1500 кижини шинчээн, албан черлери 990,1 муң рубльди шингээди алган.

Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызы биле Тыва Республиканың Чазааның аразында 2009 чылда Россия Федерациязының хамаатыларының ортузунга кадык-чаагай амыдыралды хевирлээринче, оон иштинде арага, таакпы аймаан ажыглаарын эвээжедиринче угланган хемчеглерни боттандырышкынын дугайында 2009 чылдың июнь 26-да чардынган № 61/АП-С-08 Чөпшээржилге езугаар 2009 чылдың декабрьда «Кадыкшыл төвүнге» эмчи дериг-херекселдери садыганына 1562,5 муң рубльге керээлер чардынган, оон иштинде федералдыг бюджеттинг субсидиязы 748,45 муң рубль, республика бюджетинден (Чөпшээржилге езугаар) акша-хөрөңги 523,9 муң рубльден 832,0 муң рубльге чедир неметтинген.

КУБ «Республиканың кадыкшылга төвүнүн» баазында «Кадыкшыл төвү» тургустунган.

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелди боттандырып эгелээн үеден эгелеп бедик технологиялыг эмчи дузазын алган аарыг улустунг саны улгаткан. 2005 чылда 281 кижиге эмнээшкinni алган турган болза, 2006 чылда 445 кижиге, 2007 чылда 424 кижиге, 2008 чылда 421 кижиге база 2009 чылда 325 кижиге эмнеткен. Ниитизи-биле 2009 чылда республикага бедик технологиялыг эмчи дузазын алырынга 445 квота бердинген турган, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының иштики системазында 933 талон бар, «манаашкын арнында» 240 кижиге турар.

Немелде эм-таң хандырылгасы Федералдыг даңзы-биле.

2009 чылда федералдыг даңзыда чигелделиг категорияга хамааржыр хамаатыларны хандырыынче ниитизи-биле 145,9 млн. рубль акша-хөрөңги көрдүнген, а 2008 чылда – 134,1 млн. рубль турган, азы 8,8 хуу өзүлдө демделеттинген.

Бо хүнде немелде эм-таң хандырылганың системазында 35 эмнелге база 27 аптека черлери ажылдап турар. Чигелделиг рецептилер бижип бээр эргени 634 эмчиге база 155 фельшерлерге берген.

Федералдыг даңзыда чигелделиг хамаатыларның саны 17994 кижиге. Бижип бердинген рецептилеринг саны 128,7 муң, аптека черлери 125,3 млн. рубльге 111,9 муң рецептилер-биле ажылдаан.

Территориалдыг даңзы-биле.

2009 чылдың дургузунда хоочураан туберкулез аарыг улуска туберкулезка удур эм-таң аймаа садыры-биле садыглажышкыннар эрткен. Эрткен садыглажышкыннарның түннелинде ниитизи-биле 3802495,20 рубльге күрүне керээлери чардынган.

Территориалдыг даңзыда чигелделиг хамаатыларның саны 01.01.2010 ч. 30514 кижиге болган (2008 ч. – 29675 кижиге). Ачы-дуза алыры-биле келген чигелделиг хамаатыларның саны 15831 кижиге болган (2008 ч. – 12963 кижиге), ачы-дузаны алган чигелделиг хамаатыларның саны 12585 кижиге болган, 40816 рецепт бижиттинген (2008 ч. – 85117 рецепт), 14891 208,69 рубль түнге (2008г. –

19639,1 муң рубль) 28164 рецепт хандырттыган (2008 ч. – 65141 рецепт).

7 улуг чарыгдалдыг нозологияларга
7 нозологияның аарыг улустарының Федералдыг даңзызынче киригенин аарыг улустунг саны 61 кижиге болган. 2009 чылда 38 507 238,82 рубль түнге эң-таң аймаанга чагыг киригенин.

61 аарыг кижиге 41181088,31 рубль түнге 432 рецепт бижиттинген болгаш хандырттыган, 2008 чылда 52 аарыг кижиге 40247,4 муң рубль түнге 325 рецепт бижиттинген болгаш хандырттыган.

Рецептининг ортумак үнези 95,7 муң рубль болган, ортумаа-биле 1 аарыг кижиге 675,0 рубль, а эрткен 2008 чылда – 125 муң рубль, 1 аарыг кижиге ортумаа-биле 774,0 рубль болган.

Түннел

2009 чылда Тыва Республикага чоннунг кадыкшылының экижири база кадык камгалалының хөгжүлдөзү уламчылаан, аңаа республиканың социал-экономикагиг хөгжүд-дезининг программасында ук угланышкыннарның бирги чергеге турганы улуг салдарлыг болган.

Чоруттыгган ажылдың түннелинде чурт-такчы чоннунг кадыкшылының кол-кол көргүзүлгелерининг эки талаже өскерлишкиннери чедип алдыганы.

2010 чылда республикада демографтыг байдалды экижидеринче угланган хемчеглер уламчылаар ужурлуг. Кол кичээнгени башкартынып болур чылдагааннардан өлүп-хораар чорукту эвээжедиринче, амыдырап-чурттаарының үргүлчүлелдинг улгаттыра-рынче, социал ужур-уткалыг аарыглардан аарып турар, оон иштинде чүрек-дамыр болгаш хоралыг ыжыктардан аараан улуска эмчи дузазын сайзырадырынче база чон ортузунга кадык-чаагай амыдыралды хевирлээринче угландыраары чугула.

Ынчангаш калбак информация-суртаал системазын дамчыштыр чон ортузунга, бир дугаар ээлчегде школадан эгелээш, аныяктар ортузунга, кадык амыдыралды суртаалдаары болгаш чаңчыктыраары, кадыкшыл культуразын хевирлээри, санитар-гигиена кижизидилгезин чорудары, таакпы, арага болгаш наркотиктерден хамааржыр чорукка удур информация кампанияларын чорудары чугула угланышкын болуп турар.

Өлүп-хораарын эвээжедиринче база амыдырап-чурттаарының үргүлчүлелдинг улгаттыраарынче угланган кадык камгалалында киригенин турар системалыг шиитпирлер чүгле чонга медицинаның чаа аргаларының дугайында идепкейлиг тарадыр болза, кадык-чаагай амыдыралдыг профилактиктиг программаларын болгаш бир дугаар сорулгаларын боттандыраар болза, чогум-чалыг болур. Ук айтырыга 2010 чылда онза кичээнгей салдынары планнаттыганы.

Россияның Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының салган сорулгалары болгаш Тыва Республиканың Чазааның даалгаларын чугулага алгаш, республиканың кадык камгалалының 2010 чылда ажылының кол угланышкыннары:

1. Тыва Республиканың девискээринге эмчи дузазы чедирининг чаарттыганын чаа регионга эмнээшкин стандарттарын кириери.
2. Кадык камгалал системазын модерни-заастаар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры.
3. «Кадыкшыл» национал төлөвилелди дараазында чугула угланышкыннарга:
 - бирги чадааның эмчи-санитар дузазын хөгжүдери;
 - чонну бедик технологиялыг эмчи дузазы-биле хандыраары;
 - орук озал-ондаанга качыгдан кижилерге эмчи дузазын сайзырадыры;
 - хан албан черин хөгжүдери,
- База чаа ийи угланышкыннарга:
 - онкологтуг ыжыктарлыг аарыг улуска чедиртинер эмчи дузазын хөгжүдери;
 - кадык-чаагай амыдыралды боттандыра-ры, аарыгларның профилактиказын хөгжүдери;
 - оон ыңай боттандыраары.
4. демографтыг байдалды экижидер хемчеглерни боттандыраары, оон иштинде чаштарның болгаш иелеринг өлүп-хораа-рын, аборттарны, башкарып болур чылда-гааннардан өлүп-хораарын эвээжедири.
5. Чонга эмчи дузазы болгаш эм-таң хандырылганының чедингирин болгаш шынарлыгын бедидери.
6. Материалдыг болгаш кадр курлавыр-ларны чөптүг болгаш шын ажыглаары, чарыгдалдарны чурумчудары, четкизин, штат-тарны болгаш ажыл төлөвирин чурумчудары.

Тыва Республиканың Чазааның чамдык доктаалдарының күжүн чидирген деп санаарының дугайында

2010 чылдың май 31 №226 Кызыл хоорай

Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың апрель 28-те «2011 чылга чедир Соңгу чүктүң эвээш санныг биче буурай чоннарының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези» федералдыг сорулгалыг программаның Тожу кожуунда боттанышының дугайында» №442 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың ноябрь 29-та «2006-2007 чылдарда Тыва Республикага инновациялыг ажил-чорудулганың сайзыралы» республиканың сорулгалыг программаның бадылаар дугайында» №1328 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 27-де «2006-2007 чылдарда Тыва Республикага инновациялыг ажил-чорудулганың сайзыралы» республиканың сорулгалыг программаның бадылаар дугайында» №767 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың февраль 28-те «Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин индикативтиг көргүзүлгелеринин системаның дугайында» №298 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың январь 24-те «Тыва Республиканың мөөңөп, үүрмектеп садар рыноктарының, садыг төптеринин болгаш ооң составының ажил-чорудулганың талазы-биле Дүүштүрүлгө совединиң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» №108 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 27-де «Тыва Республиканың мөөңөп, үүрмектеп садар рыноктарының, садыг төптеринин болгаш ооң составының

ажыл-чорудулганың талазы-биле Дүүштүрүлгө совединиң составын бадылаар дугайында» №768 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың май 6-да «Россия Федерациязының Регионнар хөгжүлдезинин яамызы биле Тыва Республиканың Чазааның аразында «2008 чылга чедир Соңгу чүктүң биче буурай чоннарының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези» федералдыг сорулгалыг программаның бадылаар дугайында Россия Федерациязының субъектизинин күрүнө өңчү-хөреңгизинин (муниципалдыг өңчү-хөреңгизинин) капитал тудуун кады акшаландыраарына Россия Федерациязының субъектизинин бюджетинге федералдыг бюджеттен субсидияларны бээр дугайында чөпшээржилгезинин төлөвилелиниң дугайында» №255 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың август 18-те «2008 чылда Тыва Республиканың инвестиция программаның боттандыраарына Тыва Республиканың республика бюджетинден акша-хөреңгилерни үлээринге өскерилгелер кириер дугайында» №559 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың октябрь 16-да «2009 чылда Тыва Республиканың чылыг энергетика комплекзинин бүдүрүлгелеринин күрүнениң деткимче сайзыралы» республиканың сорулгалыг программаның бадылаар дугайында» №633 доктаалын күш чок деп санаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар. **Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 12-де №86 доктаалына өскерилгелер кириер дугайында

2010 чылдың май 13 №190 Кызыл хоорай

«2012 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдези» федералдыг сорулгалыг программаның «Көдээ черде чурттап турар хамаатыларга, ооң иштинде аныяк өг-бүлелерге болгаш аныяк специалистерге чуртталга оран-савазы тударына (садарына) социал төлөвилерни бээринин дугайында» Дүрүмнүн 9 пунктунун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 12-де «Тыва Республиканың девискээринге муниципалдыг кожууннарның деннелинге 2009 чылда 1 квадрат метр чуртталга шөлүнүн ортумак рынок өртөөн бадылаар дугайында» №86 доктаалына дараазында өскерилгени кириер:

а) доктаалдың адында «2009 чыл» деп сөстөрнү «2009-2010 чылдар» деп сөстөр-биле солугу;

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 22-де №639 доктаалына өскерилгелер кириер дугайында

2010 чылдың май 13 №192 Кызыл хоорай

Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың декабрь 22-де «Тыва Республиканың чурттакчы чонунга халас медицина дузазын 2010 чылда чедиреринин күрүнениң магадылалының Программаның бадылаар дугайында» №639 доктаалына дараазында өскерилгени кириер:

1) доктаалда

1 пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«1. Тыва Республиканың чурттакчы чонунга халас медицина дузазын 2010 чылда чедиреринин күрүнениң магадылалының Программаның бадылаар.»

2) программада:

а) II эгениң үжөн чеди абзазы. Программаның үндезинин күш чок деп санаар;

б) Тыва Республиканың чурттакчы чонунга халас медицина дузазын 2010 чылда чедиреринин күрүнениң магадылалының чурттакчыларынга халас медицина дузазын чедиреринин чуруму болгаш байдалы;

4 пунктунун беш дугаар абзазын дараазында эдилге-биле номчуур:

«ада-иезинин бирээзинге (оон өске хоойлу езугаар төлээлекчизинге) азы өг-бүлениң өске кежигүнүнге уругларның сонургалын камгалаары-биле уругнуң харназыны хамаанчокка эмнелге черинге турган үезинде кады турар эргени бээр;»

4 пунктунун сес абзазын дараазында

№192 Кызыл хоорай

эдилге-биле номчуур:

«ажаап карактарын эмчи көрүп каан болганда, эмнелгеде чыдар чаш уругну ажаап турар кижини ашы-чем болгаш чыдар орун-биле хандыраар;»

7.2. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«7.2. 2009 чылдың май 8-те «Медицианың албан камгаладылганының үндезин программаның кирген хевирлер талазы-биле камгалаткан девискээрниң даштынга Россия Федерациязынга хамаатыларга чедирген эмчи дузазы дээш девискээрлер аразының санаашкынын медицинаның албан камгаладылганының девискээр фондуларының эрттирерин организастаарының Чурумун бадылаар дугайында» Медицинаның албан камгаладылганының Федералдыг фондузунун №97 дужаалына даянаш, Медицинаның албан камгаладылганының үндезин программаның кирген хевирлер талазы-биле камгалаткан девискээрниң даштынга Россия Федерациязынга хамаатыларга чедирген эмчи дузазы дээш девискээрлер аразының санаашкынын медицинаның албан камгаладылганының девискээр фондуларының эрттирерин организастаарының Чуруму езугаар чорудар;»

а) №24 капсырылганы күш чок деп санаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

«Тыва Республиканың аныяктары» деп 2009-2010 чылдарда республиканың сорулгалыг программасынга өскерилгелер кириер дугайында

2010 чылдың май 13 №195 Кызыл хоорай

Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың сентябрь 10-да №512 доктаалы-биле бадылаан «Тыва Республиканың аныяктары» деп 2009-2010 чылдарда республиканың сорулгалыг программасынга Программаның паспортунда «Манап турары төнчү түннел-

дер» деп чүүлү немп, өскерилгени кириер «боттандырып турар бизнес төлөвилелдеринин (аныяктарының) күзели-биле аныяктарга 14 ажилчын олутту тургузар».

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар. **Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.**

2010 чылда Тыва Республиканың ажилдап турар хамаатыларының немелде диспансеризациязын эрттирер дугайында

2010 чылдың май 13 №199 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 2009 чылдың декабрь 31-де «Ажилдап турар хамаатыларының немелде диспансеризациязын чорударына медицинаның албан камгаладылганының девискээр фондуларының бюджеттеринге субсидияларны Медицианың албан камгаладылганының федералдыг бюджетинден 2010 чылда бээринин чурумун дугайында» №1146 доктаалы болгаш Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлде яамызының 2010 чылдың февраль 4-те «Ажилдап турар хамаатыларының немелде диспансеризациязын 2010 чылда эрттиреринин дугайында» №55-н дужаалын күүседире-биле болгаш «Кадык-шыл» мурнады боттандыраар национал төлөвилелдин шугуму-биле Тыва Республиканың чурттакчы чонунун аразында аарыгларны эрте илередир болгаш баш удур болдурбас сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республикага 2010 чылда ажилдап турар хамаатыларының немелде диспансеризациязын эрттиреринин четки графигин

бадылаар.

2. Тыва Республикага 2010 чылда ажилдап турар хамаатыларының немелде диспансеризациязын эрттирерин хандыраарына Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулганының чагыргаларының баштыңнарынга сүмелээр.

3. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 25-те «2009 чылда Тыва Республикага ажилдап турар хамаатыларының немелде диспансеризациязын эрттирер дугайында» №113 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың октябрь 22-де «2009 чылда Тыва Республикага ажилдап турар хамаатыларының немелде диспансеризациязын эрттиреринин четки графигинге өскерилгелер кириер дугайында» №531 доктаалын күш чок деп санаар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Кызыл хоорай иштинге болгаш Кызыл – Сукпак хоорай кыдыының маршруттарына пассажирлер сөөртүлгезин организастаарына тарифтерниң кызыгаарын тургузар дугайында

2010 чылдың май 13 №201 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2003 чылдың ноябрь 27-де «Тыва Республикага пассажирлер транспортунун дугайында» №424 УХ-1 Хоойлузунун 30,31 чүүлдери, Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 15-те «Хоорай болгаш хоорай чанының аргыжылгазынга, а ол ышкаш республика иштинге болгаш регионнар аразының маршруттарына пассажирлер болгаш чүк сөөртүлгезинге тарифтер саналгазын хевирлээр талазы-биле методиктиг айтылгаларны бадылаар дугайында» №225 доктаалы езугаар Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Пассажирлер сөөртүлгезин организастаарының тарифтеринин кызыгаарын:

Кызыл хоорай иштинге хоорай маршрутунга маршруттаксис хевиринге ажилдап турар биче класстың автобустарына чаңгыс чоругурунун өртөө 13 рубль хемчээлди кылдыр бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июль 9-та «Кызыл хоорай иштинге

хоорай маршруттарына маршрут таксис хевирлиг ажилдап турар биче класстың автобустарына пассажирлер сөөртүлгезинин тарифтерин тургузар дугайында» №437 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь 29-та «Кызыл хоорай иштинге хоорай маршруттарына маршрут таксис хевирлиг ажилдап турар онза биче класстың автобустарына пассажирлер сөөртүлгезинин тарифтерин тургузар дугайында» №26 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 30-де «Кызыл хоорай иштинге хоорай маршруттарына маршрут таксис хевирлиг ажилдап турар биче класстың автобустарына пассажирлер сөөртүлгезинин тарифтерин тургузар дугайында» №310 доктаалын күш чок деп санаар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың девискээринге ведомстволарга хамааржыры болгаш организастыг эрге-хевирлеринин кандызы-даа хамаарылга чокка, шупту ажил-агый субъектилеринин хамаатыларга садып турары кадыг кывар чүүлү (хөмүр-даш) үүрмектеп садар өртөөнүн кызыгаарын бадылаар дугайында

2010 чылдың май 21 №212 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 1995 чылдың март 7-де «Өртөктерни (тарифтерни) күрүнө өйлээшкенин чурумчударының талазы-биле хемчеглер дугайында» №239 доктаалы езугаар Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге ведомстволарга хамааржыры болгаш организастыг эрге-хевирлеринин кандызы-даа хамаарылга чокка, шупту ажил-агый субъектилеринин хамаатыларга садып турары кадыг кывар чүүлү (хөмүр-даш) үүрмектеп садар өртөөнүн кызыгаарын бадылаар.

Кадыг кывар чүүлге үүрмектеп садар кызыгаар өртөк хөмүр-даштын 1 тоннада үүрмектеп садар өртөөн, автомобиль транспорту-биле 1 тонна-километрге 4,41 рубль деп санааш, немээн өртөккө үндүргүңү кирип тургаш санаар.

2. Бо доктаалдың 1 пунктунда айыттыг чурттакчы чонну кадыг кывар чүүл-биле хандыраар ажил-агый субъектилеринин

тургускан үүрмектеп садар өртөктернин кызыгаарында ашпас үүрмек өртөк-биле чурттакчы чонга хөмүр-дашты садар.

3. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы чуртталга оран-савазы болгаш коммунал ачы-дузазы дээш төлөвилерге кадыг кывар чүүлге тургускан үүрмектеп садар өртөктернин кызыгаары езугаар суугу-биле одаар күрүнениң, муниципалдыг болгаш хуу чуртталга оран-саваларына чурттап турар хамаатыларга субсидияларны төлээрин чорудар.

4. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың март 9-та «Тыва Республиканың чурттакчы чонунга садып турар хөмүр-даштын үүрмектеп садар өртөөн тургузарының дугайында» №340 доктаалын күш чок деп санаар.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

"ШЫННЫҢ" ПОЧТАЗЫНДАН

1930 чылдың 6 айның 23 хүнүндө Тыва Арат Республикага эртем комитетин тургускан, ооң чанынга күрүнө архивни организаастаар дугайында доктаалды чазак хүлээп алган.

Чаа тургустунган күрүнө архивин мурнунга ТАР-ның төөгүн, ажил-агый, культура тургустунунун талазы-биле кол-кол материалдарны чыыр болгаш стемажыдар, эртем, культураның ажил-агый, организацияларынга чамдык айтылганы өөренип шинчилээринге талаар сорулга салдынган. Күне болгаш ажил-агый органның бүгү документ материалын күрүнө архивинге дужаарып апарган. Күрүнө архивинин айында түр саавыры ажилдап турган. Сайыттар Чөвүлелиниң, че Хуралдың болгаш кожунунуң чажыт документтерин ижаар чурумунун дугайында уур хоойлуларны үндүргөн.

1945 чылда Тыва автономнуг астың иштики херектер эргелиг системасынга архив орнанын тургузар дугайында итпирни область күүскаму тээп алган. Областың архивин тургусканы-биле архив херээн ганизастап чорудары улам барып эгелзэн. Оон түнелинде и моол, орус дылдарда биттинген документтер, бүрүнүзү эвес-даа болза, чыгдынган. Чаа регионнарда база чамдык материалдарны алгылаан. Чижээ, Киргизия, Красноярский, Новосибирский архивтеринден Урянхай аймагы херектеринин талазы-биле комиссарның, Урянхайга кочкону бактап тургузар черин эргелекчизинин, ажилчыны тургаш тараачын депутаттарының Урянхай край Советинин күүс-

комунуң фондуларын күрүнө архивинче алган.

1949 чылда Тывага кожуннар аразының күрүнениң алды архив албан черлерин тургускан. Оон чоорту ажил-агыйларның, бүдүрүлгелеринин хөгжүп сайзыраанындан, кижилер санының өскенинден кожун бүрүзү архивтиг апарган.

чүүлдер-даа бижиттинген, радио болгаш телевиденинге чырыткан. Тываның Төп күрүнө архивинде мөөңнеттинген төөгү, экономика, көдээ ажил-агый болгаш культура талазы-биле үнелиг документтер эртем-шинчилелдерге кол үндезин бооп турар.

Тываның Төп күрүнө архивинин-даа, кожуннарның-даа архив ажилдакчылары албан черлеринде, организацияларда документтерни чурумчудар талазы-биле хемчеглерин ап, херек эмгелекчилери-биле семинарларны организаастап, чурттакчы чонга, сургуулдарга болгаш студенттерге лекцияларны болгаш практиктиг ажилдарны эрттирип, сурагылы кижилеринин дугайында чүүлдерни чыып турар. Ол ышкыш Тываның Төп күрүнө архивинин күжү-биле Россия болгаш республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияларны эрттирген. Оларның ажилына чүг-

70 харлаан Юбилейи-биле

АРХИВ – ТӨӨГҮВҮС

1952 чылда партия архивин тургускан. Аңаа СЭКП обкомунуң, областың партия болгаш комсомол организацияларының материалдарын мөөңнеп эгелзэн. Ону 1991 чылда амгы Улусчу чогаадылга төвүнче көжүргөш, адын каш улай өскерткеш, 1998 чылда Тываның Төп күрүнө архивинин бир килдизи «Партияларның болгаш шимчээш-кинеринин архив документтеринин төвү» кылдыр эде адаан.

1962 чылда архив килдизин областың иштики херектер килдизинден үндүргөш, Тыва чазакка чагыртып кылдыр шилчиткен. Оон областың күрүнө архивин Тыва АССР-ниң Төп күрүнө архивин деп эде адаан.

Сөөлгү чылдарда күрүнө архивинин документтерин тус черин эртем ажилдакчылары болгаш оон дашкаар хоорайларның, даштыкыдан келген шинчээчилери ажыглап турар апарган. Архив документтеринден парлаан үндүрүлгелерни кылган, парлалгаларга

ле эртемденнер, архивтин ажилдакчылары эвес, күрүнө университетинин төөгү факультетинин студенттери база идепкейлиг кижип, төрзэн черинин онзагай болушкуннарын төөгүгө арттырып каары эргежок чугула дээрзин биллип, солун илеткелдерни кылганнар.

Архив документизи чокта күрүнениң-даа, чонунуң-даа төөгүзү турбас. Чүс-чүс чылдар эртер, а ол үениң кандыг болганын, кандыг кижилер чурттап чораанын чүгле архив документтери бадыткаар.

Тыва Республиканың архив албан черлери моон соңгаар-даа Тываның төөгүзүн төөгүгө арттырып каар дээш архив документтерин эки шынарлыг кадагалап арттырып, архив фондузун чаартып тургузар, ооң ажыглалын чаа технология езугаар улам экижидер дээш кызып ажылдап турар.

Маадыр КУУЛАР,
Тыва Республиканың Күрүнениң Төп архивинин кол специализи.

ЧЫМЫШ ИШТЕ БҮРГЕТКЕН

Кожуун төвү Суг-Аксы суурда хүрээ дуганының дужунда шевергини кончук чараш бажындан чылдың кайы-даа үезинде кандыг-даа назы-харлыг кижилер үнүп-кирип турарын бо-ла эскерип болур. Ол дээрже кожунуң пенсия эргелигинин бажыңдыр. Ук албан черинин иштинче кире бээр, кижинин сеткил-сагыжы чырып келген ышкыш алаар: арыг-силиг, чылыг, чырык. Ында даады-ла аныктар чай чок ажылдаан олурарлар. Чоокта чаа ук эргелелдин даргазының хүлээлгезин түр када күүседип турар Лида Тенек-Караевна Ондардан ажылының дугайында чугаалап бээрин дилзэн мен:

— Бистиң ажылыбыс чылдың кайы-даа үезинде чымыштыг, чай чок болур улус бис. Колдуунда-ла Россия Федерациязының хоойлуларынга даянып, аңаа дүүштүр ажылдаар чурумнуг бис. Бичи-ле хажыдышкын болза, кандыг-ла бир пенсионерниң сеткили хому-даар-ла болгай. Пенсия өстүрүлгези, эде санаашкыннар дээш, ажылыбыс хөй. Кожуунда ниитизи-биле 2154 пенсия алыкчыларынга бараан бооп турар бис. Ол сан-тун чамдыкта немежи-даа, эмир-лип-даа турар-ла. Ай санында акша төлевиринин алыкчылары 869 киж. А пенсияның ортумак хемчээли 5974,78 рубль болган. Оон-биле чергелештир Россияның пенсия хоойлузунга үндезилеп, 2010 чылдың январь 1-ден эгелеп кожунда 1476 пенсия херектеринге валоризацияны чоруткан. Ажыл стажы-биле эде санаашкыннарны чурум езугаар кылып чоруткан, түннелинде пенсияга ортумак өзүлдө (немелде) 488,19 рубль болган. Оон ыңай ие капиталының сертификатының алыкчылары база уруг-дары 2,6 хар чеде берген сертификаттыг ие капиталын алып ужурулг кижилеринин (иелеринин) саны кожунда улам-на удур немежи-даа турары биске өөрүнчүг болбастың аргазы чок. Уруг-дарыг көвүдөп-ле турар болза, ында багай чүү деп.

Бистиңде «Ажык эжики» хүнү бо-ла болгулаар. Аңаа чам-

дык пенсия алыкчыларынга билдинмей турар чугула айтырылганын тодаргай, билдингир харыларны берип турар бис. Бистиң он ажыг кижилер составтыг бичи кол-лективисте шупту-ла тускай эртемниг кадрлар, кижилер бүрүзү даанган ажылдарын адырлар аайы-биле тус-тус кезектерге тургузуп каан. Олар шуптузу ажылынга ээ-харысалгалыглар.

Үе-үелеп ол-бо сумуларже үнүшкүннерни кылып, пенсия алыкчыларының амыдырал-чурт-талгазын сонургап турарыбыс чаңчыл апарган. Ажылдаар черивисте тускай стенилдерни үндүрүп, аңаа пенсия талазы-биле тайылбырлыг көргүзүлгелерни тода чырыдып турар бис. Хоочуннарның, янзы-бүрү пенсия алыкчыларының, инвалидтерниң пенсия талазы-биле хандырылганын, социал байдалын экижидеринге онза кичээнге салыры бистиң ыдыктыг хүлээлгези дээрзин медресеп билип, пенсия хандырылганының акша-төгериин үе-шаанда озалдатпанынче доктаамал сагыш салып турарыбыстан пенсия алыкчыларын шолуг хомудалдар кирбейн турар. Дадыыр чылдазын чогуур шаанда организаастап, акша-төгери чылдазын улам күштелдирип турар бис. Пенсия алыкчыларынга таарымчалыг болзун дээш боттарыбыс сүмелешкеш, «Хүндүлүг пенсионер» деп бичежек, өңүг солунну үндүрүп эгеледвис. Ук солун пенсионерлерге сонурганчыг болуру чугаажок. Аңаа пенсия талазы-биле материалдарны өөредилгил кылдыр чырыдар апар. Кандыг-даа пенсионерни хүлээп алырынга кажан-даа белен бис — деп, Лида Тенек-Караевна чугаалады.

Россия Федерациязының пенсия эргелиг күрүнө албан черинин тургустунганындан бээр 20 чыл болган байырлалынга болгаш черле ниитизи-биле кожунуң пенсия эргелигинин ажилдакчылары моон соңгаар-даа улам чаа байдал-биле ажылдаар дээрзинге бүзүрээр, ынаыры апар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуну.

БАШКЫ ДУГАЙЫНДА СӨС

«Көшкен Хемчик» деп аттыг номну ол үнген чылында-ла сонургаан мен. Ном кончук номчуттунгур, мал аразынга өскөн тыва кижээ таныш, билдингир, сөс-домаа бөдүүн. Эрткен өгбө-төөгүвүстүн сагылга-чаңчылыбыс белени-биле сагышка өөрүшкү-маңнайы-даа оттура бээр. Чедингир чечен арганы сөзүглелге ажыглааны-биле бе, болушкуннар каракка, сагышка көстүп келир. Кижини бодандыра бээр кичээндириглерни амыдыралдан алганы солун.

Аныяк-өскенге өөредилгил угаадыг-ны, үлегер домактарны хөйү-биле ки-и, алыс боду автор хоочун башкы кижип, сагындырып бижээндир деп идим. Бистиң амгы бо байдалыбыста мал-трап эгелзэннерге бо ном база херектиг ир. «Кааң-даа чайын буга уну аштап, аа, сизген шөлдерин суггарып алган кижип-ла дүжүттү алыр. Кыш-соокту хүр-ириң магадаалы бар. «Чайның чаңгыс кышты хүр ажарын хумагалаар» деп адыг моон ужукталган эвеспе. Мында ын-даа чылдарында, тайбың-даа үеде-идиң баш санын өстүргөш алдаржаан силерниң бирээзинин амыдыралын бо-да көргүскөн, ажыктыг сүмелерлиг ном-деп көрдүм.

Тыва чоннуң салым-чаяаны шаг-төөгүдөн гамчык арыг агаарлыг, ногаан ойтут, луг эзим эдээ хонаштарга кижинин уг-догаазының магадаалы — беш чүзүн-и-биле кандыг-даа аар-берге үеде-ур мал ачызында ажы-төлүн азырап, ада-е чурттап чораан болгай.

Ном 2005 чылда чырыкче үнгөш, хөй-чүкчуларны тып, Тываның бүгү кожун-ынче өөредилге шугуму-биле тараттына-ген. Ол номну чүгле кожуннарда

номчукчуларның үнелел берип турганын Тиелелгениң 65 чылының бүдүүзүндө, ном беш харлаанда, ТАР-ның тургузукчу шуул-ганы 1921 чылда эрткен. Таңдының Суг-Ба-жы төрзөн суурунче автор Л.Б.Саая солун-нардан ушта кезип алганы номчукчуларның үнелелдерин биске үлөп берип, ажык-чугааже чалаан чүве.

2009 чылда 100 чылым демдеглзэн Суг-Бажы — Атамановка — Кочетов деп үш аттыг улуг төөгүлүг болушкуннарга турас-кааткан үш тураскаалдыг бо суур эки тура-биле Ада-чурт дайынынга киришкеннерге ава оолдарын дайынче үдеп турарын көргүскөн. Чаартылга соонда улам шинчи-кирген, каас, шевергин арыглаттыг чон-нуң база бир мөгейиг чери апарган турас-каалга боодал чечектер салып, «Адаларның херзэнге ажы-төлү шынчы» деп марш-чыскаал эгелеп турда четтивис.

Таныыр-танывазым дарга-бошка-даа база чалаттырган хоочуннарга белеткей сал-ган сандайларже бисти база чалаан. Шко-ланың сургуулдары, улуг-биче чон база-ында «кижи бажы кизирт» байырымныг шимзэн-даашче дүлдүне берген. Чалаттыр-ган аалчыларның йөрээл-байыр чедирген сөс-домаан динмиттиг адыш часкаашкын-

нары-биле митингини дооскан.

— Тыва чурт шаг-төөгүдөн мал-биле сурагжаан болгай. Тыва Чазак чонну сайгара көжүрүп, чаа черлерин шигээди-ап турганы — база бир төөгүвүс. Малының баш саны муң ашкан улуска көжер чарлыкты үндүрүп турганы төөгү документтеринде бар. Көжер ужура таваржып турган хөй малдыг улуска авам, ачамны чижекке ап (олар боттары база көжер чарлыкка кирген), «Көшкен Хемчик» деп номну чырыкче үндүргөн мен — деп, башкы номунуң дуга-йында чугаазын эгеледи. Башкының шүлүүндөн үзүндүнү киридим.

Чазак-намның чарлыгын сагып, Чаяал төрзөн өдзэн каггаш, «Салгалдар Ада-чуртун эзлеп артар», Сагылгазын өскертип өскээр көшкен. Ава, ача ажы-төлүн үңгерипкеш, Ак малын чииледи сүрүп алгаш, Адар-Төштү ажып-дүжүп алды хонуп, Ары черге Таңды-Уула чурттай берген.

Хөй малдыг улус дайынга улуг дузазын көргүскөн болгай. Ам бо Улуг Тиелелгениң бүдүүзүндө «Кызыл коштарны» сагынмас кижип аравыста чок. «Берге үеде кожаңга дузала. Ол оон база сенче көрнүр, ажыр-бас» деп, ачавыс бисти чагып чораан — деп башкы сактып чугаалап орган. Ачавыс хөй малы-биле дайынга улуг дузазы дээш ат-алдарга четкен. Ам оон ады-биле кудум-чуну адап мөңгөжентен. Номнуң адын «Көш-кен» Хемчик деп чүге адап алганымы улус айтырар боор. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хем-чик кожуннарның малының өзүп көвүдзени-биле одар солуп, баштай бо кожуннардаан улус көжүп эгелзэн. Көшкен-не улусту «хем-чиктер» деп адай бергениниң ужуру ында деп, төөгү документтери херечилеп турар,

Тываның алдарлыг ыраажызы, артист Оюн Болдукпан аттыг ийи каът Культура ордузунга чон долу болган.

Кажан кезээде халышкы дег, Кады демниг чурттап келген Калчаа дайзын амы-тынга шоглап келген...

— деп, Тываның 10-гу Улуг Хуралының кыйгы болган шийтирлиг медээни чонга дыргын тарап дыңналганын, башкының тургусканы эки тура шерин өлүмнүг дайынче үдзэн шийжиткен көргүзүүнүң дыл-домаа бөдүүн, билдингир, тода. Тыва улустун алга-йөрээлдиг «үдээшкини» кижинин сагыш-сеткилин доюлдуруп кичээндире бээр болду.

Чүс-чүс хоюн, дайынчы айттарын фронт-туже сүрүп берип турганнарның бирээзи Б.Д.Кууларның ады-биле бир кудумчуусту адааны бурунгаар көрүжүвүс, дузааргак сеткиливис илереди дээрзин ол чугаалады. «Патриотчу хоочунуустун орден-хавыязын бис, кочетовчулар, суурувустун музейинде караавыс-биле көрүп, холувус-биле туткан бис. Ооң шолу ады «Орденниг». Ону фронт-туже албаан, мал өстүрерин дааскан тур-ган» — деп, байырлал концерттин башкарык-чызының таныштырып чарлааны солун болган.

Калбак чогаалда болушкунну дириг-жидип шийжиткени көрүкчүгө чедингир арганы утка талазы-биле башкы кончук тывынгыр тыпканы эки. Номда «Ава оглун бодавышаан» деп чечен чугаадан:

Өске черниң шерии болуп чаалашкан
Өөндүвө эеп келбзэн оолдарын
Авалары амдыгаа дээр манавышаан,
Ава ыңдыг, чөгензе-даа,
сагыжында манап чоруур...

(Улаңчызы 8-ки арында).

БАШКЫ ДУГАЙЫНДА СӨС

(Тончаз. Эгези 7-ги арында).

— деп халаттыг дайын төнгөндөн бээр алдан чылдар ашса-даа, чоок кижизин ол дайынга чидирген Ие оглун ам-даа бодап, сагыжында манап чоруун автор боду база ие кизи болгаш, чечен чугаанын маадыры — иениң сагыш-сеткилин чечен-мергени-биле көрүкчүге дамчыдып шыдаан деп бодап артым. Шиижиткен бо көргүзүгдө иениң ролун ойнаан «артист» оглун манаан иени бадыткалдыг, чиге илередип көргүстү-даа.

Критик чогаалчы Б.Казырыкпай (Мөңгүн-Тайга): «Л.Б.Саая башкы кижизидилге херээнге бердинген, ажы-төлдүн келир үези дээш сагыжы аарып чоруу-биле чонун ужурларын, мерген дылын өгбелерин амыдыралының төөгүзүн чырыдарда, кончуг тода, билдиг ажыглан. Тываның аталдарлыг чогаалчыларын дудак чок деп түңнөп, чугаалап турганынга каттышпас аргам чок».

Хоочун башкы, төөгүчү М.Ча-

йырмаа (Чөөн-Хемчик): «Көшкөн-нерниң иштиги сагыш-сеткил делегейинге нарын өскерлишкенин өске черге келгенде, бир янзы турганы билдингир. Ынчалза-даа ажил-ишчи, биче сеткилдиг, чончу кижилер каяа-даа чорза, ол черниң чонунун хүндүткелин ала-чайгаар чаалап алыр күштүүн база кижиниң амыдыралы бодунун холунда, бүгү чүве чүгле оон бодундан улуг хамааржыр» дээни кончуг шын. Номда кирген чечен чугааларны оон анализтеп сайгарганы онза солун болган.

Лидия Биче-ооловна дузааргак, биче сеткилдиг, эриг баарлыг, эш-өөрзүрек, ажык чаңныг, арын-шырайы омакшыл долган дөстүнмес, торлуш дивес хире чоргаар көстүр. Кады төрөөннери алды оол. Оларның аразынга авазының чаңгыс кызы болуп, хөй оолдар-биле деңге тутчуп өскенин «Халыш-кылар» деп шүлүүнде бижээн:

Аалывыс алды оглу

Ачыр-дачыр хурежи бээр.

А мен кайын дөзер ийик мен

Аразынга девиптер мен ... — деп сактып турар.

«Төлөптингн төрөөн төлү — төлөптинг» деп чугаа бар. Ийи кыстыг болгаш оолдуг.

Президент Д.Медведевтиң бо чылдың мартта үндүргөн Чарлы-биле 2010 чыл — Россияда Башкы чылы. Сорулгазы: башкыларның чогаадыкчы болгаш тускай эртем ажилдарын бедидери. Моон мур-нунда Башкы чылы деп чыл турганын сагымас мен. Башкы кизи бүрүзү бодунун салым-чаяанын таныштырып чырыдар аргазы делгемчиттинген. Башкы кизи аныяк-өскенге улуг салдарлыг, ынчангаш оон ижин алгаар болза, черле артык эвес. Оон-биле чергелештир башкыны күрүнениң талазындан деткири чугула деп бодап чоруур мен. «Башкы» деп сөстүн утказы бедик, үнелиг.

Башкының чогаатканы «Суг-Бажы» деп шүлүүн композитор В.Серен аялга бижир дээш алганын Л.Б.Саая чугаалады.

Клара ЧИЦМИТ.

Самагалдай суур.

01 дыңнадып тур

ӨРТ АЙЫЫЛЫН ТУРГУЗУП ТУРАР

Чайның эгези теректиң чечектелири-биле катчыр. Кудумчулар, скверлер терек мочургазының хөвөңи-биле шыптынган. Ол бажыңнарның бичии-ле ажык черлеринче: подвалдар, крышалар, сарайлар болгаш соңга таварыштыр иштинче кирип турар.

Уругларга ол — ужул турар ойнаар чүүл. Бичии-ле отту шаварга, дары ышкаш дораан кыва бээр. Бөле хадып каан хөвөң биле от бикфорд удазынын эдерген ышкаш маңнап чоруй, бир-ле дүрген кывыычал чүүлге таварышкаш, улуг өрт үндүргени ол. Ындыг хевирлиг өөскөөн өрттер дугайында он-он чижектерни кирип болур. Ындыг «оюннуң» өртээ дыка аар. Ындыг таварылгада «01»-же бо-ла долгаар. Өртчүлөр дарый үнүптер. Бир хонуктун дургузунда 10 ажыг ыңдыг медээлер кээр. Чижээ, 2010 чылдың июнь 20-де 15 шак 13 минута турда Аныяктар скверинге өрт болган деп, медээ келген. Өртчүлөр кыйгырыг езугаар кээрге, 60 кв.метр черде терек мочургазының хөвөңи хып турган. Өрт ке-

зектериниң шалыпкын хөдөлгениниң түңнелинде ону өжүргөн, улаштыр өрт өөскүүр айыылды болдурбайн барган. Оон чылдагааны уругларның от-биле ойнап турганы болган деп тодараткан. Оон элээн үе эрткенде, Тыва Республиканың Национал парыгының девискээринге ыңдыг хевирлиг от кыпкан деп, медээ келген. Ниити шөлү 50 кв. метр чер. Ынчалдыр хүндедир өртчүлөрн терек мочургазының хөвөңи кыпкан черлерге элээн каш катап кыйгырткан. Чамдык таварылгаларда улуг улус таакпызын октапкаш баарга, терек чугу кыва берген-даа болур.

Хуу бажыңнарда хамаатыларга бажыңнар девискээринде терек мочургазының хөвөңи суг-биле чаштырып турунар деп чагыксаар-дыр мен. Ынчалдыр силер чурттап турар чериңерни айыылдан чайладып турарыңар ол. Кызыл хоорайда күрүнениң өрт хайгааралының килдизи найысылалдың чурттакчыларын өрт айыыл чок чоруунун дүрүмнерин сагыырынче кыйгырып тур.

О.ОЮН,

Кызыл хоорайда КӨХК улуг инспектору.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажыңда чаа 30 квартиралыг, чурттаарыңа аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира — 44 дөрбелчин метр;
2 өрээлдиг квартира — 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактың соонда 5-89-31.
Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.
БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

Чагаалар аразындан
ЧААГАЙЖЫДЫЛГА —
КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ
ХЕРЭЭ

Бижиктиг-Хая суму чагыргазы суур чаагайжыдылганын хамаарыштыр ажилдарны чорудуп эгелээн. Чурттакчылар эрткен чылгы бок-сүрээзин аштап, херим-хаалгазын септеп, будуп, чугайлаан. Ниитизи-биле чаагайжыдылга ажылы суурда кидин түлүк чоруп турар. РФ-тиң, ТР-ниң, кожуунун тускай сорулгалыг программаларын удуртулга болдурбушаан, сумунун келир үдеги социал-экономиктиг хөгжүлдөзү дээш, бижиктиг-хажылар бир демниг, бедик көдүрлүүшкүнүг ажилдап-чурттап турарлар.

Допар-оол ХОМУШКУ.

Барыын-Хемчик,
Бижиктиг-Хая суур.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9280. Чагыг 74. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

ЗАПЧАСТИ

Автосалон «Регион 17»

Дилерский центр

Кызыл хоорай, Интернациональная, 115

«Энергострой» КХН-ге

дашчылар бригадазы дарый негеттинип турар (төлевири бедик). Тел. 5-90-03; 5-89-31; 8-923-268-90-73; 8-905-920-41-01; 8-923-386-80-48.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунун чагыргазынче хамааты Галина Доржуевна Ондардан хуу чуртталга бажынын тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Победа кудумчузунда (адресстиг, уг-шии билдингир) чурттакчылыг черинден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун 1 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкни кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган бижимел саналдарны дараазында адрессте хүлээп ап турар: Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуунун чагыргазы.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунун чагыргазынче хамааты Чечен Саган-ооловна Монгуштан хуу чуртталга бажынын тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Байыскылан кудумчузунда (адресстиг, уг-шии билдингир) чурттакчылыг черинден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун 1 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкни кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган бижимел саналдарны дараазында адрессте хүлээп ап турар: Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуунун чагыргазы.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунун чагыргазынче хамааты Галина Саян-ооловна Донгактан хуу чуртталга бажынын тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Чылбак кудумчузунда (адресстиг, уг-шии билдингир) чурттакчылыг черинден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун 3 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкни кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда бижимел билдиришкни кирген болгаш аңаа удурланышкыннарны Сүт-Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш муниципалдыг өңчү килдизи хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунун чагыргазынче хамааты Уран Допуловна Донгактан хуу чуртталга бажынын тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Чылбак кудумчузунда 19 дугаарлыг (адресстиг, уг-шии билдингир) чурттакчылыг черинден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун 3 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкни кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда бижимел билдиришкни кирген болгаш аңаа удурланышкыннарны Сүт-Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш муниципалдыг өңчү килдизи хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунун чагыргазынче хамааты Айдыс Мартис-ооловна Саттан хуу чуртталга бажынын тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Чылбак кудумчузунда 17 дугаарлыг (адресстиг, уг-шии билдингир) чурттакчылыг черинден ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун 3 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкни кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда бижимел билдиришкни кирген болгаш аңаа удурланышкыннарны Сүт-Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш муниципалдыг өңчү килдизи хүлээп алыр.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан.

(Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннарны болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.